

KÖZLEMÉNYEK

Suso a középkori Magyarországon. H. A. Suso személyével egybeforrt a misztika hazai recepciójának fogalma. VARGHA Damján sokáig időtállóan bizonyult adatai alapján eddig úgy tudtuk, hogy Suso műveinek ismerete a XV–XVI. század fordulójára tehető s ennek irodalmi dokumentuma az 1512–1513-ban keletkezett Nagyszombati-kódex.¹ Benne olvasható ugyanis a *Horologium sapientiae* magyar fordítása *Teljes bölcsesség* címen.

A brnói Egyetemi Könyvtár R. 60. számú XV. századi vegyes tartalmú kódexe azonban bizonyos kronológiai korrekcióra jogosít fel. Ez a kódex ugyanis a rend magyarországi provinciájának területén keletkezett és „Anno Dni 1424 auf 22 Martzo de wan das heiltum her gen Nurnberg pracht von ungern Sigmont Stram und Jocus Pfintzing . . .”,² így került a 20-as években a nürnbergi domonkosok tulajdonába, amit az elülső bekötési tábla belső felén olvasható bejegyzés tanúsít: „Das puch gehort in dz closter zu Sant katerina zu Nurninberg predig. ord.” FRIDERICUS scriptor tollából pedig első helyen tartalmazza németül Suso tömővét *Die ewige weissheit von Hainrich Suso* címmel.³

Mindebből arra következtethetünk, hogy Suso mindkét munkája, a *Das Büchlein der ewigen Weisheit* (1334) és a *Horologium sapientiae* (1335) eljutott magyar földre és a misztika gondolatának hazai feltűnése — ha nem is magyar nyelven, de — kerekén száz évvel korábbra tehető, mint ahogy eddig hittük.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Ismeretlen adatok a pécsi Egyetemi Könyvtár történetéhez. A középkori pécsi egyetem közelgő jubileuma kissé ráirányítja figyelmünket a mai pécsi Egyetemi Könyvtárra, amely alapításakor nem volt más, mint a régi egyetem visszaállításának egyik részlete. KLIMÓ György pécsi püspök (1751–1777) ugyanis azzal a céllal szervezte meg ezt a könyvtárat, hogy ezzel és az időközben létesített érem- és ásványtárral, valamint a csillagvizsgálóval sikeresebben dokumentálhassa az uralkodónó előtt egyetem-alapítási elhatározását.¹

¹ Seuse Henrik Amand a magyar kódexirodalomban. Bp. 1910.

² Fol. 1a.

³ Ff. 4a-121b.

¹ A KLIMÓ-könyvtárra vonatkozó irodalmat összefoglalta: SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 124 l. — KLIMÓnak a könyvtáralapításra vonatkozó levelezéséből és a hagyatéki elszámolásaiból közölt levéltári adatokat: HORVÁTH Margit: *Klimó püspök könyvtáralapítása*. Pécs 1932; és: *Mit tudunk meg Klimó püspök hagyatéki irataiból könyvtárára vonatkozólag*. Pécs 1937. (Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából 12. és 37. sz.)

Egyelőre még nyitott kérdés, szóbeli hagyományból (ISTVÁNYFY, Evlia CSELEBI), vagy pedig más hiteles okmányokból (Carolus COQUELINUS: *Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum*, Roma 1741; KERCSSELICH: *Episcopatus Penthe seu Quinqueecclesiensis ecclesiae notitiae veteres* c. kézirat) tudta meg a püspök hogy Pécssett valaha egyetem működött. Annyi bizonyos, hogy nem KOLLER József pécsi kanonok és történetíró római kutatásaiból, mert KOLLER csak később, 1767-ben került Rómába. Sőt valószínű, hogy a püspök elsősorban azért küldte le KOLLERT, hogy ez az egyetemre vonatkozó összes okmányokat kutassa föl. Ez az oka annak, hogy KLIMÓ csak 1769. január 6-án, tehát KOLLER hazatérése után terjesztette elő MÁRIA TERÉZIÁNAK az egyetem alapítására irányuló kérelmét, amelyhez különben az 1367. évi két pápai megerősítő oklevél másolatát is csatolta. Ha figyelembe vesszük a KLIMÓ-könyvtárnak már 1760-ban elkészített hatalmas *Katalógusát* és KLIMÓNAK ugyancsak már 1760-ban igazolható érdeklődését Rómában a graduálási jog elnyerése iránt, akkor könnyen elfogadható, hogy az egyetem- és könyvtár alapítási terv egyidős KLIMÓ pécsi püspökségével.

KLIMÓ könyvtárának alapját állítólag az a 3000 könyvből álló gyűjtemény alkotta, amelyet BERÉNYI Zsigmond pécsi püspök (1739—1748) hagyományozott végrendeletileg BALOGH Károly szerint² a pécsi káptalanra és amelyet később KLIMÓ a káptalantól megvásárolt és saját gyűjteményéhez csatolt. Csakhogy BALOGH forrása³ semmit sem szól a káptalani örökségről, hanem csak annyit mond, hogy BERÉNYI az utódjára hagyta említett könyvtárát. Nem is sikerült a vonatkozó káptalani ülések jegyzőkönyveiben sem az örökségnek, sem a könyvtár megvásárlásának nyomaira bukkannunk, mert BERÉNYI végrendelet nélkül halt meg. De ellentmond BALOGH állításának a székesegyházi levéltárban elfekvő könyvjegyzék, amely FONYÓ Sándor nagyprépost rendeletére 1760-ban készült és címlapja szerint a pécsi káptalan könyvtárának könyveit tünteti föl: *Catalogus Librorum Bibliothecae Capitularis Ecclesiae Cathedralis Quinqueecclesiensis*. Ez a könyv 276 számozatlan oldalon 15 szakasportba osztva 723 mű 1302 kötetét írja le.

Bonyolultta teszi a problémát a címlap elé ragasztott 8 számozatlan oldal, amely 4 oldalon keresztül hosszabb általános jellegű bevezetés után a könyvtárosnak 6 pontba foglalt kötelességeit tartalmazza. Bizonyos, hogy ez az *Utasítás* nem e *Katalogus* számára készült: nem azonos a kettőnek papírja, a kézírás; az *Utasítás* 5. pontja továbbá azt rendeli, hogy a kölcsönvevő „in hunc librum”, ebbe a könyvbe írja be nevét, a kölcsönvevett könyv címét és a kölcsönzés pontos idejét. Mivel a *Katalogus* csak a könyveket tartalmazza, és nem a kölcsönzés adatait, nyilvánvaló, hogy ez a 4 lap a Kölcsönzési Naplóhoz tartozott, onnan lett kivéve és a *Katalogus*ba ragasztva. Mivel azonban az *Utasítások* a káptalani könyvtár könyveit tartják szem előtt (a könyvekbe a káptalan pecsétjét kell beütni!), azt gondoljuk, hogy az *Utasítások* a *Katalogus*ba foglalt könyvek-re vonatkoznak.

Az *Utasítások* arról rendelkeznek, hogy 1. a Könyvtár mindig jól be legyen zárva; 2. évenként négyszer a könyveket le kell porolni és ügyelni kell arra, hogy a templomban keletkező por be ne húzódjék a könyvek közé. 3. Az ablakok télen ne legyenek sokáig nyitva, a nedvesség kiküszöbölése végett. 4. A kölcsönkérő nevét e könyvbe be kell vezetni. 5. Bár a könyvtár elsősorban a papság számára áll rendelkezésre, mégis bárki vihet ki onnan könyvet, de előzőleg tartozik nevét, a kölcsönzés pontos idejét sajátkezűleg e könyvbe beírni. A kikölcsönzés határideje egy év! 6. Az összes könyvbe be kell ütni a káptalan pecsétjét.

² Magyar Művészet. 1928. 569. 1.

³ (CSAJÁGHY Károly:) *Klimó György pécsi püspök élete*. Munkálatai a' pesti növénydek-papság' magyar iskolájának. 5. kötet. Buda 1838. 330. 1.

Az előadottak szerint e könyvtár a székesegyház valamelyik mellékhelyiségében (az egyik torony földszinti szobájában?) volt elhelyezve.

A *Katalógus* a könyveket 15 szakcsoportban sorolja fel, megjelölve a bejegyzett művek, illetve kötetek számát is. Ezt szemlélteti a következő táblázat:

	Művek száma	Kötetek száma
1. Biblia sacra	71	78
2. Theologi scholastici et speculativi	27	32
3. Ascetae	61	68
4. Polemici et controversistae	36	50
5. Historici profani	84	130
6. Historici ecclesiastici	76	116
7. Canonistae	63	119
8. Legistae	34	39
9. Theologi morales	70	105
10. Concionatores	115	342
11. Politici, statistici et critici	29	34
12. Philosophi et medici	29	31
13. Mathematici, Geographici, Topographici	üres	
14. Grammatici	19	21
15. Miscellanei	109	137

A *Katalógus* minden egyes könyvnél föltünteti a mű rövid címét, szerzőjének nevét, a kiadás helyét és évét. Természetesen ez utóbbit nem sikerült mindig bejegyezni, sőt a 15. szakcsoport, mely az elűtő írásból következtetve későbbi bejegyzés, egyszer sem közli a kiadás évét.

Időrendileg e gyűjteményben van

5 mű nyilván a XV. századból, amit a szöveg mindig így jegyez: „Typo Gottico, locus et annus editionis desideratur”,

23 mű az 1500–1600. évekből,

223 mű az 1600–1700. évekből.

A többi mind az 1700 utáni évekből, a legfiatalabb könyv 1747-ből való. A könyvek kora tehát megengedné a föltevést, hogy e gyűjtemény BERÉNYI püspök idejéből származik. Ellentmond azonban ennek, hogy e könyvtárban XV. századi könyvek is vannak. Ismerve KLIMÓ püspöknek a régi könyvek, főleg az inkunábulumok iránti érdeklődését, alig hihető, hogy ezeket ne vette volna át a saját könyvei közé, melyek *Katalogusa* már 1760-ban elkészült.

Meg kell még említenünk, hogy a *Katalógus* egyik utolsó lapján olvasható az első könyvtáros, HEMMERICH Gáspár esküje 1761 augusztusi dátummal. Mivel nevezett 1769 február 19-én meghalt, és mivel az új könyvtáros nevét a *Katalogus* már nem tartalmazza, arra gondolunk, hogy a könyvtár nem működött már az említett év után.

További kutatást igényel annak kiderítése, mi lett a gyűjtemény sorsa: beolvadt-a KLIMÓ-könyvtárba, vagy pedig átadták az akkor kiteljesedő papneveldei intézet könyvtárának.

A KLIMÓ-könyvtár kezeléséről és látogatottságáról számol be az a levél, melyet a KLIMÓ-könyvtár első őrre, KOLLER József írt 1775. június 21-én a Pozsonyban tartózkodó püspöknek. Ezt a levelet itt közöljük:

Excellentissime Illustrissime et Reverendissime Domine, Domine et Praelate mihi Gratosissime Benignissime!

Humillime refero Excellentiae Vestrae Bibliothecam horis publicatis, nimirum diebus Martis et Jovis, nisi incidat festum de Praecepto, mane a 3-tio quadrante ad 8-am usque 3-ium quadr. ad 12-am, post meridiem ab hora 4-a ad 6-am iam frequentari. Veniunt aliqui Presbyteri saeculares et PP Capucini, aliqui Theologi, Philosophi, sed Rhetores et Poetae ita magno numero, ut eos Cubiculum Bibliothecae vicinum capere non possit. Heri mane aderant 18, a meridie 28. Hi omnes libros selectos expetunt, singuli perlectis prius Bibliothecae Regulis ad sua loca se conferunt, diligentissime legunt et exseribunt, neque nisi horis exeuntibus exhibito egregio observantiae Regularum specimine discedunt. Jucundissimum certe spectaculum et cuius gratiam nullis ego satis verbis possum explicare. Ecquidem nec in Palatina Bibliotheca tantam legentium frequentiam usquam vidi, atque omnino confido fore, ut Deus optimae voluntati Excellentiae Vestrae fructus et et uberrimos et perennes largiatur. Ego nihil praetermittam, quod ad fovendam augendamque omnium diligentiam spectare possit; cartam, calamos, atramentum subministro, quarum rerum haud parum in dies singulos consumi laetus aspicio. Quodsi Deus Opt. Max. Excellentiam Vestram sospitem ad sua reduxerit, haec suismet spectabit oculis, et longe maximam inde capiet voluptatem. Quod ut fiat brevi, vehementer exopto et Sacras ac Paternas manus reverentissime exosculans submissa Excellentiae Vestrae

Quinqueecclesiis, 21. Junii 1775

humillimus servus et cliens
Josephus Koller

Ismeretes, hogy KLIMÓ György az 1773—1774. években könyvtára számára olvasóteremmel ellátott épületet emelt, melyet 1774. őszén adott át rendeltetésének. Mivel e könyvtárat bárki látogathatta, érthető, hogy a püspök még idegenben is melegen érdeklődött a könyvtár élete után. Ezt az érdeklődést elégítette ki KOLLER a fenti levélben. Ebből tudjuk, hogy a könyvtár hetenként két napon volt nyitva: szerdán és pénteken 3/4 8-tól 12-ig és délután 4-től 6-ig. Előző nap, tehát június 20-án délelőtt 18, délután 28 látogatója volt a könyvtárnak. Érdekes a látogatók személyéről szóló jelentés: a világi papok, kapucinusok és teológusok mellett megemlíti a levél a filozófusokat, rétorokat és poétákat. Az elhihető, hogy mindezek alig fértek el az olvasóteremben, Különösen érdekes, hogy a teológusokon és a KLIMÓ által létesített filozófiai tanfolyam hallgatóin kívül (ez utóbbiak között civilek is voltak) a helybeli gimnázium retorikai és poetikai osztályának növendékei is látogatták az olvasótermet. Így tehát elsősorban diákok használták ezt a könyvtárat. Így megérthetjük azt is, amit a továbbiak során KOLLER írt: örömmel adja ezeknek az olvasóknak a kezébe a papirost, tollat és tintát, amiket az ifjúság mégis csak nehezebben tudott beszerezni. Az sem lehetetlen azonban, hogy ezúttal KOLLER a püspök által létesített papírmalom sikeres forgalmával is akart kedveskedni.

Bár a könyvtár hetenként csak két napon volt nyitva eleinte a városi közönségnek, a többi napokon is hozzáférhető volt. Tudomásunk van arról, hogy KLIMÓ a növendékpapság számára kötelezővé tette a könyvtár naponkénti látogatását, sőt elrendelte azt is, hogy a történelmi órákat a könyvtár helyiségében kell megtartani és ezeken az előadásokon sokszor maga is részt vett.

PETROVICH EDE

A könyvcenzúra az állam kezében — Mária Terézia és Barkóczy prímás. A cenzúra eredetileg teljesen egyházi könyvbírálat volt.¹ Minthogy a katolikus vallás a Habsburg-birodalomban államvallás volt, a cenzúra legfőbb felügyeletét Magyarországon az államvallás vezető főpapja, a prímás gyakorolta. A prímási méltóság betöltetlensége idején a

¹ Vö. DONÁTH Regina: *Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1754. évből.* Magyar Könyvszle. 1957. 375—379. l.

főfelügyeletet a valláspolitikai bizottságban elnöklő érsek vagy püspök látta el.² A tényleges cenzori munkát viszont egészen feloszlatásáig a jezsuita rend tagjai végezték, helyesebben a rend tagjai közül azok, akiket a tartományfőnök kijelölt és a primáshoz felterjesztett.³ A primás a kijelöléseket rendszerint változtatás nélkül elfogadta.

Mint ahogy a XVIII. század közepén a Habsburg-birtokok összessége a modern állammá alakulás útjára lépett,⁴ a cenzúra jellegén és szervezetén is változtatni kellett, már csak azért is, mert a XVII. század vallásháborúi idején kialakult felekezeti megoszlás megszilárdítása miatt is szükség volt a könyvterjesztés állami ellenőrzésére. MÁRIA TERÉZIA idejében az állam sorozatosan saját hatáskörébe vont olyan intézményeket és közéleti területeket, amelyek korábban az egyház ellenőrzése alatt állottak, pl. az iskolaügyet.⁵ Ez a törekvés elérte a cenzúraügyet is. A könyvbírálat állami feladat lett, természetesen nem egyszerre, viszont aránylag nem is hosszú idő alatt. A következőkben ennek a folyamatnak főbb állomásait mutatjuk be.

Amikor ez a változás kialakulóban volt, BARKÓCZY Ferenc a primás-érsek.⁶ A cenzurával kapcsolatos álláspontjáról FINÁCZY és SCHERMANN azt állítják, hogy ő a könyvcenzúrát teljesen egyházzá akarta tenni.⁷ Ez a megfogalmazás így nem pontos, hiszen a cenzúra attól kezdve, hogy I. LIPÓT 1688. március 4-én a jezsuitákra bízta, egészen BARKÓCZY idejéig valóban egyházi és primási jogkörhöz tartozott. Mint majd látni fogjuk, BARKÓCZY mindenképpen arra törekedett, hogy a cenzúra egyházi jellegét sértetlenül megőrizze. Ez nem sikerült. Három-négy év leforgása alatt az esztergomi érseknek tudomásul kellett vennie, hogy az egyház könyvvizsgálati hatásköre szigorúan csak a vallásos és szertartási könyvekre vonatkozik. Az egész irodalmi termelésnek ellenőrzése ezentúl az úgynevezett felvilágosodott abszolutizmus államrendszerének megfelelően állami feladattá válik.

A változás előszelét 1762. március 29-én az a királyi leirat jelzi, amelyben egyrészt közli ugyan a bécsi cenzúrahivatal által cenzúrázott könyvek jegyzékét, hogy azok a régi rendszernek megfelelően a harmincadhivatalok által ellenőrizhetők legyenek, s az országba jutásukat megakadályozzák, másrészt azonban már felvilágosítást kér, hogy milyen módszerrel milyen könyveket vizsgáltak felül Magyarországon.⁸ A bécsi cenzúra szűrője ugyanis csak a nyugat felől érkező könyveket tartóztathatta fel. De

² FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. I. 350–351. l.

³ Vö. *Elenchus Categoriae IX Litterariae Tit. VI.* Esztergom Bibl. Metrop. Kézirat-tár. a 1; b 1, 3, 10, 13, 14, 28, 32, 46, 62, 64. FINÁCZY: I. m. 67. l.

⁴ *Magyarország története*. (BEREND Iván, HANÁK Péter, LACKÓ Miklós, RÁNKI György. . .) Bp. 1964. I. 356. l. Régebbi irodalom: WOLF Adam: *Österreich unter Maria Theresia*. Wien. 1855. ARNETH Alfréd: *Geschichte Maria Theresia's*. X. Bd. Wien. 1879. *Maria Theresia's letzte Regierungszeit*. 1763–1780. IV. Bd. 1–234. l.

⁵ WOLF Adam: I. m. 439 k. k. ARNETH Alfred i. m. IX. – III. Bd. 1–23; 57–89. l; és ennek a kötetnek legtöbb fejezete. FINÁCZY i. m. 21–47; 80–87. l. Mint a Habsburg-monarchia államigazgatásának korszerűsítéséhez tartozó folyamatot tárgyalja legújabbban WINTER Eduard: *Der Josephinismus*. Berlin. 1962. 35–45. l.

⁶ BARKÓCZYról eddig teljesen kielégítő életrajzi méltatással nem rendelkezünk. ENTZ Géza: *Barkóczy Ferenc gróf a magyar barokk-kor nagy mecénása*. Bp. 1939. MESZLÉNYI Antal: *Egy barokk főpap, Barkóczy Ferenc érsekprimás. Vigilia*. 1966. 9. sz. 161–168. l. A legsikerültebb bemutatása máig FINÁCZY i. munkájában olvasható 280–292. l. Ld. még ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka*. Nagyszombat. 1893. 27–29. l. Barokkos túlzásokkal ugyan, de mégis eleven, érdekes rajzát adja BARKÓCZY életének PINTÉR József kassai egyetemi kancellárnak a primás felett tartott gyászbeszéde. (*Laudatio funebris. . . Francisci e comitibus Barkóczy de Szala. . . Tyrnaviae 1765.*)

⁷ FINÁCZY: I. m. 287. l. SCHERMANN Egyed: *Adalékok a könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. 38. l.

⁸ Cat. IX./b 47. (I.; . jegyzet.)

például Lengyelországból közvetlenül érkeztek Magyarországra könyvek, úgyszintén Szilézia felől is. Mivel a primás legfőbb könyvbíráói feladatát a helytartótanácsban belül látta el, az évtizedek folyamán felgyűlt cenzúrajegyzékeket ott őrizték. Az 1762. június 4-én kelt királyi rendelet arról intézkedik, hogy ezeket az elenchusokat adják ki a primásnak, hogy az ezekből összeállítsa a március 29-i rendeletben kívánt összesített jegyzéket. Sőt a királyi rendelet a munkát végző cenzorok papírral való ellátásáról is gondoskodik.⁹

Úgy látszik azonban, hogy egyelőre minden marad a régiben. 1762. november 23-án a helytartótanács még mint teljesen magától értetődő dologról szól az esztergomi érsek könyvcenzúra jogáról.¹⁰ A következő év elején (1763. január 7-én) az összes császári és királyi rendeleteket, amelyek a nem katolikus könyvek revíziójára vonatkoznak, a primás rendelkezésére bocsátja.¹¹ Hogy mennyire nem változott a helyzet, azt egy kicsiny, de jellemző példán láthatjuk. Az említett év május 13-án Anton EISENPERGER kéri a primást, hogy nyomdájára részére külön cenzort jelöljön ki.¹² Ugyanazon a napon EISENPERGER egy, a primás bizalmát teljes mértékben élvező oldalkanonokhoz (RICHVALDSZKY György) fordul külön levélben. Kéri, hogy támogassa folyamodását a primásnál. Egyébként a királytól nyert nyomdászprivilegiumát is csatolta folyamodásához.¹³

A hivatali rutinmunkának ebben a csendes folyásában az említett levél kelte után két héttel váratlan és igen komoly fordulat következett be. 1763. május 27-én PICHLER György udvari tanácsos¹⁴ egy levélben közli BARKÓCZY primással szigorúan bizalmas értesülését, hogy a királynő a könyvcenzúra teljes átalakítására több pontból álló tervezetet dolgozott ki.¹⁵ E tervezetet PICHLER mellékelte leveléhez, de ez a melléklet elveszett. Hogy a tervezet tartalma mi lehetett, azt mégis meg lehet állapítani BARKÓCZY észrevételeiből, amelyeket a hozzá hivatalosan is eljuttatott szöveghez fűzött (Reflexiones). Az észrevételeket RICHVALDSZKY kanonok, a primás oldalkanonokja készítette, az ő fogalmazata meg is maradt.¹⁶ Lehetséges, hogy a primás hivatalos, vagy félhivatalos felszólítást kapott az észrevételek helyett részletesebb terv kidolgozására, tény az, hogy RICHVALDSZKY sajátkezűleg megfogalmazta azt a legaláztosabb tervezetet, amit Magyarország primása a könyvcenzúra ügyében készített (Propositio).¹⁷ Erre a

⁹ Cat. IX./b 48–49.

¹⁰ Cat. IX./b 50.

¹¹ Cat. IX./b 51.

¹² Cat. IX./b 53.

¹³ Uo.; RICHVALDSZKYRÓL KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. 1100–1900. Esztergom. 1900. 374–375. l.

¹⁴ Karl Joseph PICHLER (a megszokottabb név alakjában PÜCHLER) Johann Cristoph alsóausztriai kormánytanácsos fia, császári és királyi udvari tanácsos és titkos kabinettitkár. Atyja 1759-ben osztrák lovagi, ő maga öccsével ifjabb Johann Cristophfal (császári és királyi tanácsos, főudvarmesteri hivatali tisztviselő) 1770-ben bárói rangemelést nyert. Fiában Benedikt PÜCHLER báróban a család már kihalt. WURZBACH: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. Bécs. 1872. 24. Bd. 54–55. l.

¹⁵ Cat. IX./b 54.

¹⁶ Cat. IX./b 54–55. Pichler Consilarii Litterae ad suam Celsitudinem Primatem Barkóczy, quibus eidem communicat sub secreto, de iussu Suae Maestatis de Censura Librorum puncta. Puncta haec desunt. Humillimae Reflexiones Primatis Hungariae ad propositionem factam de Censura Librorum, est minuta Canonici Richvaldszky.

¹⁷ Propositio Primatis Suae Maestatis Caesareo-Regiae facta de Censura Librorum 1763: L. Fasc. 3° 50°. A „Humillimae Reflexiones” elején utal RICHVALDSZKY arra, hogy ez a propositio a korábban kelt előterjesztés: „Ostendit autem Primas iam in nuperna sua humillima Propositione...” A fogalmazatok mindkét esetben RICHVALDSZKY kezétől származnak, még a javítások és széljegyzetek is. Természetesen nincs kizárva, hogy az utóbbiakat a primás diktálta.

részletesebb előterjesztésre június 18-án már Pozsonyban van a válasz.¹⁸ A Benignae Manuales tartalma röviden az, hogy a primás tartsa magát a királyi elhatározáshoz, és ne vitakozzék tovább, hiszen a bécsi bíboros is alkalmazkodik az új utasításokhoz.¹⁹ Arról ugyanis ezek után nem lehet szó, hogy a püspökök más könyvek cenzúrázásával is foglalkozzanak, mint amelyek szigorúan egyházi tárgyúak (de rebus sacris tractant.) A világi jellegű írásművek ellenőrzése világiakra tartozik.²⁰ A királynő állásfoglalása egyértelmű. A könyvcenzúrát ketté kell választani. A királynő még közli BARKÓCZYVAL, hogy bár a cenzúraügyre vonatkozó észrevételeit nem fogadhatja el, hiszen a vallást nem érintő könyveket a bécsi bíboros sem cenzúrázhatja, a primás észrevételeit természetesen ezután is meghallgatja.²¹

A királynő álláspontja ugyan világos volt, de — úgy látszik — nem számolt azzal, hogy az esztergomi érsek államjogi helyzete merőben különbözött a bécsi érsekétől. A magyar primásérsek részt vett az ország kormányzásában, és szereplése a magyar állam életében nem volt kizárólagosan vallási jellegű.²² Nem lehetett tehát cenzúrázási jogát sem minden további nélkül csak az egyházi könyvbírálat területére korlátozni. Valószínűleg ez a megfontolás készítette a királynőt arra, hogy Magyarországon a sajátos államvezetési viszonyoknak megfelelően mégis másképp intézkedjék. Külön bizottságot létesített tehát az egész cenzúraügy újjászervezésére. A bizottság élére a primást állította. A királyi elhatározás július 25-én kelt.²³ Úgy látszik, hogy a primás továbbra sem akarta feladni eddigi cenzúrázási jogát. Feltételezhetően ezért figyelmezteti augusztus 19-én a királynő BARKÓCZYT, hogy elhatározásához ragaszkodik, és azt kívánja, hogy a primás is tartsa magát a július 25-i királyi resolúcióban közöltekhez.²⁴

Ezzel a királyi leirattal az átalakulás érdemi része be is fejeződött. A cenzúraügy megváltoztatása érintette a primást, és érintette a jezsuitákat, akik eddig a könyvbírálat végezték. Az utóbbiak talán bíztak abban, hogy a primás ellenállása sikerrel jár, és ezért a jezsuita provinciális 1763. november 10-én PUECHPERGER atyát javasolja revizornak, azaz cenzornak.²⁵ Itt jegyezzük meg, hogy cenzor és revizor között általában nem szoktunk különbséget tenni, és a két állás megjelölést az egész cenzúrairodalom azonos értelműnek tekintti, holott már FINÁCZY figyelmeztetett arra, hogy más volt a cenzor, és más volt a revizor feladata. Az előbbi foglalkozott a könyvek tartalmi vizsgálatával, és összeállította a kifogásolt, vagy kifogásolható könyvek jegyzékét. Az utóbbi a jegyzék

¹⁸ Litter. VI. b, 57 (Korábbi jelzete L. Fas. 3° N° 55°.) Érdekes, hogy MÁRIA TERÉZIA BARKÓCZY propositiójának a szóhasználatára szerint felel a primásnak: „Episcoporum Munus esse, ut invigilent, ne inter libros...” Ugyanez a kifejezés BARKÓCZY előterjesztésében is előfordul. Meg kell még azt is jegyezni, hogy 58 szám alatt 1763. július 18-i dátummal is őriznek a kéziratárban egy királyi kéziratot, de ez nem más, mint a most ismertettnek hibás keltezésű másolata.

¹⁹ Hi animi Mei Sensus respondent omnino instituto Censurae librorum Viennae stabilito, ubi Cardinalis Archiepiscopus tres Theologos selegit, qui praevia Mea approbatione Consessui, cui librorum censura incumbit, adsident, observaturi, ne quid detrimenti Religionis, fideique integritas accipiat: Cardinalis caeteroquin censurae aliorum librorum, qui Religionis Materiem non attingunt, nullo modo se ingerit...” Uo.

²⁰ Az egyéb könyvekre vonatkozóan MÁRIA TERÉZIA véleménye: „Sed qui libri profanas Scientias, artes ac Negotia pertractant, horum inspectio et Censura Statui Politico praecipue competit...” uo.

²¹ „...nunquam tamen abnuam et hisce in casibus (állami censura) Dilectionis Vestrae Consilia, quae pro Sanctae Religionis Nostrae bono Mihi Suggester, pro More Meo benigne auscultare...” uo.

²² TÖRÖK János: *Magyarország primása*. Közjogi és történeti vázolat. Pest. 1859.

²³ Cat. IX./b 59.

²⁴ Cat. IX./b 60.

²⁵ Cat. IX./b 62.

alapján megvizsgálta a könyvszállítmányokat, és kiválogatta azokból a meg nem felelőket. Ebből következik, hogy a pozsonyi jezsuiták az országhatáron Bécs felől érkező szállítmányok felülvizsgálását végezték, mint revizorok.²⁶

De akárhogy is intézkedett a prímás, a jezsuita cenzor hivatalbalépésének lényeges akadálya mutatkozott. A királyi elhatározás BARKÓCZY habozása ellenére minden esetleges további meggondolásnak elejét vette azáltal, hogy a pozsonyi cenzorok 400 forintos fizetését, amelyet eddig a cassa parochorum terhére folyósítottak, megszüntette. Erről a helytartótanács 1764. január 30-án külön is értesítette a prímást.²⁷ Ugyanerről szó van abban a január 23-án kelt leiratban is, amelyben egyébként a királynő felszólítja BARKÓCZYt, hogy mindazokat az iratokat, amelyek összefüggnek a primásérsek legfőbb cenzúráirányító szerepével, sürgősen terjessze fel hozzá.²⁸ Amikor ez a királyi leirat Pozsonyba megérkezett, a prímás már betegen feküdt. Ebből a betegségből nem is épült fel, és a következő év 1765. június 18-án meghalt.²⁹ A következő napon már aláírásra készítette elő az udvari kancellária azokat az új intézkedésekről szóló iratokat, amely intézkedések fogantatását a prímás még betegen is igyekezett akadályozni. Ezek: a tanügy, általában a művelődési ügyek. Ezek sorában a könyvcenzúra állami ügygé változtatása, mint elengedhetetlen követelmény szerepelt.³⁰

Befejezésül visszatérünk a röviden már megemlített két nevezetes emlékirat, a *Reflexiones* és a *Propositio* rövid tartalmi ismertetésére. A bennük foglalt gondolatok az előbbieken elmondott összefüggésbe helyezve világosabban mutatják a magyarországi cenzúra történetében már nagyon esedékes fordulat ellen irányuló egyházi elképzeléseket.

1763. május 27-én PICHLER udvari titkár, a királynő egyik bizalmasa, amint magát aláírja „consiliarius et secretarius intimus” ír a primásnak. A királynő megparancsolta neki, hogy a könyvcenzúra ügyében kialakult álláspontokat titokban közölje az egyházfővel, és kérje ki véleményét. A pontok maguk hiányoznak — mint már említettük —. PICHLER levélpapírjának tiszta oldalára azonban — úgy látszik — RICHVALDSZKY kanonok ráírta a primás megjegyzéseit a vele közölt udvari javaslatra. Ezek a megjegyzések, mint olvasásukból kiderül, nem mások, mint a prímás terjedelmesebb javaslatából készült kivonatok. RICHVALDSZKY, aki úgy látszik mind a *Propositiónak*, mind a *Reflexionesnek* szerzője, a következőképpen ismerteti a prímás nézeteit: Egy általános bevezetés után, amiben főképp PÁL apostolra hivatkozik, és amiben kifejti, hogy a világi hatalomnak engedelmeskedni kell, azonnal álláspontjának elvi megalapozására tér át. Az egyház feladatai közé tartozik, hogy megkülönböztesse a helyes tanítást a tévestől, és a püspökök nemcsak pásztorok, hanem tanítók is. Ezt bibliai és kánonjogi idézetekkel támasztja alá. Ebből következik, hogy az írásban terjesztett vallásos irodalom e tanítói hatalom birtokosainak, a püspököknek felügyelete alá tartozik. Következésképpen a cenzúra joga és kötelessége nemcsak a prímást illeti meg, hanem az összes püspököket. Ez a felfogása a szoros értelemben vett cenzúráról. De kötelességének érzi az esztergomi érsek azt is, hogy a veszélyes akatolikus irodalomnak az országba áramlását megakadályozza. Kivételes elbírálás alá eshetnek a bibliák. A katolikus fejedelmek súlyos lelkiismereti kötelességének tekinti, hogy minden eszközzel meggátolják az eretnokség terjedését, tehát az annak kedvező könyvek terjesztését is. Ezért az ilyen könyveknek

²⁶ Ezt a lényeges különbséget a vonatkozó irodalom nem mindig vette figyelembe. FINÁCZY: I. m. a különbségtételt határozottan és világosan elvégezte.

²⁷ Cat. IX./b 64.

²⁸ Cat. IX./b 63.

²⁹ KHEVENHUELLER-METSCH, Johann Josef FÜRST: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch... 1764—1767* Wien—Leipzig. 1917. 100—101. l. FINÁCZY: i. m. 299. l.

³⁰ FINÁCZY: I. m. 299—300. l.

az országba szállítását meg kell akadályozni. Ehhez a két javaslatához csatlakozik rögtön a királyi leirat tervezetének fogalmazata, arra az esetre tudniillik, ha a királynő a primás javaslatait elfogadja.

A fogalmazvány a következőket tartalmazza (számos törlés és javítás van benne): Az egyház pásztorainak és tanítóinak kötelességük, hogy az olvasmányokra és a tanokra ügyeljenek, ezért Magyarország püspökeire és az általuk kijelölt könyvvizsgálókra kell bízni a cenzúrát, akik ebben a működésükben a primástól függhetnek. Helyesli továbbá azt is a királynő, hogy ezentúl csak azok a nem katolikus vallásos könyvek kerülhetnek be az országba, amelyek a türt vallásfelekezetek gyakorlásához szükségesek. Meg kell akadályozni, hogy az örökös tartományokból ily veszedelmes könyvek vásárlására pénzt vigyenek ki, és könyveket hozzanak be. Ezért a harmincad tisztviselői igen gondosan vizsgálják meg a könyvkereskedőket és az országba visszatért diákokat és ezeknek poggyászát. Hogy milyen keretek között lehet mégis akatolikus könyveket az országba szállítani, azt a primás javaslatának 13-ik pontja határozza meg. Egyebekben jóváhagyja az eddig szokásos cenzúragyakorlatot, és előírja a primás tervezetét mint királyi rendeletet. Bár RICHVALDSZKY itt a 13-ik pontot említi, a valóságban ez BARKÓCZY tervezetének 14-ik pontja. A 13-ik pont végére az akatolikus könyvek szállítására vonatkozó javaslatnak csak bevezető szavai kerültek.

A 14-ik pont tartalma röviden a következő:³¹ Az ország határán levő harmincad-hivatalok előljárói hivatalból való elbocsátás terhe alatt kötelesek az összes külföldről érkező árut átvizsgálni, és ha gyanús könyveket találnak, a helybeli katolikus plébános-hoz betekintésre elvitetni. Ez a kifogás alá nem eső könyveket azonnal adja vissza, azokat pedig, amelyeket a bécsi vagy a pozsonyi primási cenzúra egyszer tiltott könyvnek minősített, foglalja le; a többi kifogásolható könyveket pedig küldjön el a megyés püspöknek vagy helynökének. Az egész eljárásról készítsen jegyzőkönyvet, a könyveket fajtánként felsorolva; a jegyzőkönyvből a tulajdonosnak, vagy ügyvédjének, esetleg a kocsisnak vagy fuvarosnak, végül a harmincadhivatalnak egy példányt adjon át. A plébános egy példányt a jegyzőkönyvből a jegyzékekkel együtt küldje el a püspöknek.

Ez az egy pont is mutatja, hogy a primás javaslata lényeges állami jogokat érintett például a határok és az áruforgalom ellenőrzésének jogát. Általában a primás terjedelmes javaslata a hit tisztaságának megőrzése címén az egész könyvforgalom feletti ellenőrzést a püspökök jogkörébe utalta. Igényei annyira túlzottak voltak, hogy azokat MÁRIA TERÉZIA nem is fogadhatta el.

Június 18-án a királynő egy kéziratot intéz a primáshoz, amelyben röviden közli vele: gondos megfontolás után úgy látja, hogy a püspökök dolga csak az, hogy a teológiai tartalmú könyvek ellenőrzésével foglalkozzanak. Ezt ő soha nem ellenezte. De mindazoknak a könyveknek, amelyek a világi tudományokkal, művészetekkel és az üzleti élettel foglalkoznak, az ellenőrzése politikai feladat (*horum inspectio et censura statui politico praecipue competit*),³² bár e vonatkozásban is esetenként figyelembe veszi a primás javaslatait. A Bécsben megállapított könyvbírálati gyakorlat felel meg legjobban nézeteinek. Ennek lényege az, hogy a bécsi bíborosérsek teológusai, mint megfigyelők részt vesznek az állami cenzúrabizottság ülésein. Ügyelnek arra, hogy a vallás érdekeit sérelem ne érje. Végül közli a királynő, hogy ez ügyben hamarosan nyilvánosságra hozza határozatát, de véleményét előre tudatni akarta a primással.³³

³¹ „Omnes Confiniarum Tricesimarum Praefecti et eorum administri sub fide sui iuramenti et sub poena cassationis ab officio terreantur...”

³² Litter.: VI. b 57.

³³ „... itaque... quid sentiam, Dilectioni Vestrae confidenter significare volui.” Litter. VI. b. 57.

A most röviden vázolt fordulat, az egyházi és állami cenzúra szétválása különösen azzal kelti fel figyelmünket, hogy rendkívül gyorsan zajlott le. Két-három hónap alatt a cenzúra, ez az ellenreformációs barokk államrendszerrel annyira összefüggő intézmény teljesen új arcot öltött.

DONÁTH REGINA

Batikolt könyvkötések Magyarországon. A kötés kutatás történetében nem ismeretlenek a XVIII. század végén és a XIX. század elején batiktechnikaival készült, nagyrészt empire stílusú könyvkötések. Az eddigi magyar kötés kutatás nem fordított különösebb figyelmet rájuk, mivel a három ismert könyvkötést egyedi jelenségnek tartotta. A ma ismert tíz könyvkötés már csoportot alkot és ezért szükséges, hogy az azonos stílusban és technikával készült könyveket megvizsgáljuk. A díszkötések közül kettő az Országos Széchényi Könyvtár, három a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, három az Iparművészeti Múzeum, egy a győri Szemináriumi Könyvtár s egy a szegedi Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

A korábbi magyar kötés kutatás eredményeit összefoglaló két munka közül a korral ROMHÁNYI Károly foglalkozik könyvében.¹ ROMHÁNYI a kiadás helye szerint határozta meg a kötések is. Ezzel szemben az újabb, levéltári kutatások eredményeként napvilágot látott könyvkötészeti tanulmányok rávilágítanak ennek az álláspontnak a helytelenségére.² ROMHÁNYI munkájában a korábbi kutatás álláspontjának megfelelően azonban több téves megállapítás is található. Így például az idősebb FISCHER Jánosnak tulajdonít a két, batiktechnikaival készült és mesterjelzéssel ellátott³ díszkötésen kívül egy jelzés nélküli munkát.⁴ A negyedik ismert kötést — MÁRTON: *Lexicon A—L.* (Pest, Heckenast, 1818.) — ROMHÁNYI mint pesti könyvkötést ismerteti a mester meghatározása nélkül,⁵ s az előzőekkel való stílus- és technikai kapcsolat fel sem merül a meghatározásnál.

Az utolsó években még további hat könyvkötés került elő, amelyek a XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején készültek. Ezeknek a munkáknak az ismeretében megkíséréljük a csoportról alkotott képet kiegészíteni, illetve az újabb kutatások alapján helyenként módosítani.

A XVIII. században a könyvek míg túlnyomó részben kötve kerültek forgalomba, csak a század vége felé növekszik meg a fűzött könyvek száma. E századra már jellemzőbb a félbőr-kötés, de mi itt a művészi kötésekkel foglalkozunk, amelyek többségükben, az itt tárgyalt kötécsoport pedig kivétel nélkül, egészbőr-kötés. Az európai kötéstörténeti

¹ ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században.* Bp. 1937. — A korszakra vonatkozó szakirodalomból l. még: GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedeleme a 18. században.* Bp. 1917. — GOTTLEB, Theodor: *K. K. Hofbibliothek. Katalog der Ausstellung von Einbänden.* Wien 1908. — GOTTLEB, Theodor, K. K. Hofbibliothek Bucheinbände. Wien 1910. — HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde.* Hamburg 1953. — LOUBIER, Jean: *Der Bucheinband in alter und neuer Zeit.* Berlin—Leipzig é. n. — NÉMETHY Lajos: *Nyomdások, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVIII. században.* Magy. Könyvszle 1901. — VÉGH, Julius: *Die ungarische Barockeinbände.* H. n. é. n.

² Vö. SZ. KOROKNAY Éva kötéstörténeti tanulmányai. KOROKNAY Éva, B.: *Alföldi városok könyvművészete,* Kecskemét 1955. — KOROKNAY Éva, B.: *Győr régi könyvkötészete.* Magyar Könyvszemle 1955. 1—2. sz. 88—110. — KOROKNAY Éva, B.: *Reneszánsz könyvkötészet és a Korvina problémái.* Művészet 1962. 4. sz.

³ Országos Széchényi Könyvtár (A Lat. 2104.) RK 2. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 870/2.

⁴ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B/875/9/1—2.

⁵ Iparművészeti Múzeum 15 909.

fejlődésre is a legjellemzőbb a bőrkötés. A tartós, szépen és jól díszíthető bőrkötéseken alapulnak az európai kötésdíszítés stílusváltozatai. A bőrkötéseket aranyozzák, különböző bélyegzőkkel és más könyvkötő szerszámokkal, más-más technikai eljárással lehetőleg mindig egymástól eltérő táblafelületet alakítanak ki.

A kötéstáblákon számos szép stílusvariáció született a XVIII. század folyamán is. Az általunk tárgyalt korszakra a csipkedisz, a lemezzel nyomott rokokó díszítés, és végül mint új stílusjelenség az etruscanstyle alkalmazása jellemző. Az utóbbi képviselője az angol Roger PAYNE, akinek munkásságával és annak magyarországi hatásával bővebben fogunk foglalkozni. Csoportunk díszkötései empire stílusban készültek. Az empire kötések egy fajtájára jellemző, hogy a könyvtáblán keskeny keret fut körbe, a tükrében pedig ovális mezőbe foglalt figurális ábrázolás látható. Olykor az ovális keret is elmarad. A gerinc néhány kivételtől eltekintve klasszicizáló stílusú bélyegzőkkel díszített. Ezen az empire csoporton belül is különlegességnek számít az az eset, amikor a kötésen a figurális ábrázolás batiktechnikával készült. Olyan empire kötés is ismeretes, amelynek a keretdíszje palmettás, batikolt díszű. Két ilyen győri kötést ismerünk, az egyiknek a középdíszje rézkarc.

Az empire kötéseknek ezt a medaillonos fajtáját a XV. századi kameás vagy plakett kötésekkel szokták összevetni. A kameás kötésdíszítést legelőször Milánóban alkalmazták. A XVI. század első évtizedében keletkezett korai Grolier-kötéseken találkozzunk vele először. Gazdag figurális ábrázolást először a kameás kötésekben találunk. Az olasz renaissance kötések egy sorozata Apollo-medaillonnal díszített, ezeket sokáig — tévesen — „Cannevari”-kötéseknek nevezték. E kötések készítése idejét az 1545—1547 közötti időre határozták meg. A kameás díszítésmód egy Corvina-kötésen is megtalálható, s a XVI. század folyamán Franciaországban is elterjedt. Angliában Roger PAYNE kötései mutatnak nagy stílushasonlóságot az előzőkkel.

Roger PAYNE Londonban dolgozott 1739 és 1797 között. Kortársai szerint korának összes könyvkötőjét felülmúlta. PAYNE a könyvkötéshez szükséges valamennyi technikát ismerte és alkalmazni tudta, művei mind technikai, mind művészi szempontból tökéletesek. A könyvek kötéséhez legszívesebben oliv színű vagy kék maroquent használt, az aranyozás és más díszítés háttérbe szorult nála. A klasszicista stílus felé hajlik. A középmező díszítésére kameás díszeket alkalmaz. Az első művészi könyvkötő, aki szimbolikusan célzott a könyv tartalmára. Kötéseit főleg főúri magánkönyvtárak részére készítette. Főként Georg JOHN 2nd Earl of SPENCER althorpi gyűjteménye, Clayton Mordaunt CRACHERODE gyűjteménye és Michael WODHULL klasszika-filologus számára dolgozott. Ezek közül a munkák közül a legtöbb Roger PAYNE-kötés ma az althorpi SPENCER-gyűjteményből alapított manchesteri John RYLAND Library könyvtárban és a londoni British Museumban található, ahová CRACHERODE könyvei is kerültek.

A szakirodalom Roger PAYNE munkásságának befejezésével lezártnak tekinti a kötésdíszítésnek ezt a fajtáját. Megállapíthatjuk azonban, hogy Európa más részén is vannak a XVIII. század utolsó éveiben, illetve a XIX. század elején ennek a kötésstílusnak követői, amint azt a Magyarországon található kötéscsoport bizonyítja. Ezek a kötések a díszítési eljárások között szerepel a batikolás. Mielőtt részletesebben megvizsgálnánk ezt a kötéscsoportot, nézzük meg technikailag is ezt a díszítésmódot.

A batik mintegy 2000 éves kézimunkanem. A jávaiaktól került át Európába. Kelet-Ázsia országaiban egyaránt megtalálhatjuk szöveten, fán és fémen kivitelezve. Batikolásnak nevezzük azt a rajzolási és festési eljárást, amikor a tárgy festése alkalmazásával a kívánt díszítő motívumok helyére viasszal rajzolnak azért, hogy ott a festék ne színezzon. Használatos még a viaszrajzolás és a maratás elnevezés is, mert a színező festés maratásnak is tekinthető. Szövet, fa, bőr és üveg díszítésére egyaránt alkalmazzák Európában is. A batikrajzoló segítségével viszik fel a folyékony viaszt a díszítmény

vonalai mentén, miáltal a festés vagy maratás hatástalan lesz, s ott megmarad az anyag eredeti színe. Az így előkészített anyagot festik. A festés bőr esetén sötétebb színre pácolás vagy színezés lehet. A barna és fekete színeket hígított maróvízzel, illetve kén-savoldattal való maratással érik el. A színezés a megfelelő festékekkel elő- vagy utólagos pácolással érhető el. Több festékszín esetén újabb viaszrajzolást alkalmaznak. Az eljárás után a viasz melegvízzel is könnyen eltávolítható. A batiktechnikával készült kötések tehát a fejlett művészi érzék mellett jó technikai felkészültséget is kívánnak a könyvkötőtől. (Technikai kivitelezésük mellett további érdekességük, hogy ezeken alkalmazzák először Európában bőrfelületen a batiktechnikát.)

Itt utalunk arra is, hogy a batikolt könyvkötéseken található világos alapon vörös, illetve sötét színű figurák alkalmazása a görög vázafestészet fénykorának, az ún. vörösalakos stílusnak a felújítása. Az antik elemeknek az európai klasszicizmusra oly jellemző alkalmazása jelentkezik a könyvkötés művészetében is.

Ezek után visszatérhetünk tulajdonképpeni feladatunkra, az eddig fellelt batikolt díszű empire kötések csoportjának vizsgálatára.

A csoport vizsgálatánál azokból a Pesten és Bécsben készült kötések közül kell kiindulnunk, amelyeket készítőik mesterjelzéssel láttak el. Három ilyen kötetet ismerünk.

Két munkán „Fischer Buch-binder in Pest”, a harmadikon „G. F. Krauss Relieur a Vienne” mesterjelzés található.⁶ Ez utóbbit a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi.

A két jelzett FISCHER-kötés az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a Szabó Ervin Könyvtár tulajdona. Mindkettő márványozott barna bőrkötés, elő- és hátlapján aranyozott meanderes kerettel. (1. kép.) Tükrében koszorúval keretelt ovális mezőbe világosabb, kissé vöröses színű, mindkét példányon más — elő- és hátlapján is eltérő — álló allegorikus nőalak. Hatmezős gerincén aranyozott körös minták és leveles díszek váltakoznak. Az előzéke kék papír, amelyen felül négyszögű mezőben található a mesterjelzés. Metszésük aranyozott. (Függelék 1—2.) A szegedi Egyetemi Könyvtár példányának készítője Georg Friedrich KRAUSS. A XVIII. század második felében Bécsben dolgozó könyvkötőmester munkái közül eddig egyet ismertünk, amelyet Theodor GOTTLIEB ismertetett.⁷ Ez a kötet a bécsi Hofbibliothekben található. Kötése azonban a miénktől eltérő: barna bőr borítja és aranyozott bélyegzőkkel díszített. Azt, hogy batiktechnikával is dolgozott, a szakirodalom nem említi. A Magyarországon levő jelzett KRAUSS-kötés tükrének közepében koszorúval keretelt ovális mezőben allegorikus álló nőalak látható. Gerincén aranyozott díszek: körök, csillagok és láncsoros minták váltakoznak. (Függelék 3. 2. kép.) A fentihez rendkívül hasonló a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egy jelzetlen kötése, amelyet az eddigi magyar szakirodalom FISCHER János munkájának tartott. Barna bőr borítja, elő- és hátlapján keskeny, aranyozott meanderes keret fut körbe. Tükrének közepében koszorúval körülvelt ovális mezőben az előlapon álló, a hátlapon ülő allegorikus női alak. Gerincén aranyozott csillagos és urnás díszek váltakoznak. Stílusában és felépítésében, valamint a technikai kivitelben csoportunkban legközelebb a jelzett KRAUSS-kötéshez áll. (Függelék 4., 3. kép.) — Ismeretes, hogy több XVIII. századi magyar főúr dolgoztatott bécsi könyvkötőmesterrel. Így például RÁDAY Gedeon is, akinek többek között egy KRAUSS nevű bécsi könyvkötő is dolgozott. Ma még nem tudjuk, hogy ez a Johann Paul KRAUSS mester a fentiekben említett Georg Friedrich KRAUSS-szal milyen kapcsolatban volt. A két mester munkássága között időbeli eltérés van, mert a RÁDAY-könyvtár számára dolgozó KRAUSS-ra vonatkozó adatunk 1769-ből való, amíg az itt vizsgált KRAUSS nevű mester működése a XVIII. század utolsó éveire tehető.

⁶ Szeged, Egyetemi Könyvtár, Esterházy Cc 2.

⁷ GOTTLIEB: Theodor, K. K. *Hofbibliothek Bucheinbände*. Wien, 1910. 97. sz.

A csoportba tartozó következő kötések készítőiről már kevesebbet tudunk. Ezek közül a kötések közül az egyik az Iparművészeti Múzeum egy újabb szerzeménye.⁸ A barna bőrkötés tükrében nagyméretű, koszorúval határolt medaillonban, világosbarna alapon vöröses színű ábrázolás: HÉRAKLÉSZ küzdelme a lernai hüdrával látható. A mondai hős ábrázolása a betegségek hétfejű szörnyének leküzdésére utal.⁹ A művész itt is szimbolikusan céloz a könyv tartalmára, mint arra ROGER PAYNE-nél is utaltunk. Az előlapon lent jobbra jelzés található: „... Viertein”. A szignatúrát nem sikerült feloldani, nem tudjuk azt sem, hogy a könyvkötő vagy a kép készítőjének személyére vonatkozik-e, bár az előbbi a valószínűbb. Ez a XIX. század elejéről való kötés SZ. KOROKNAY ÉVA meghatározása szerint bécsi vagy budai eredetű. (Függelék 5., 4. kép.)

A másik két munka Győrben készült, az egyik a győri Szemináriumi Könyvtár,¹⁰ a másik az Iparművészeti Múzeum tulajdona.¹¹

A két kötés tükrének kerete batikolt technikával készült palmettás díszekből áll. (Függelék 6—7.) A Győrben található kötés tükrének közepében rézmetszetről készült kép helyezkedik el. SZ. KOROKNAY ÉVA megállapítása szerint a kötések mestere SCHATTEN Ferenc győri könyvkötő, a rézmetszet pedig HOFBAUER János munkája. HOFBAUER 1831 és 1838 között Győrben tartózkodott.¹² Ugyancsak SZ. KOROKNAY ÉVÁTÓL tudjuk SCHATTEN Ferencről azt is, hogy apja bécsi könyvkötő volt, aki azután Győrben telepedett le. További kutatások ma még ismeretlen összefüggésekre is fényt deríthetnek.

Még kevesebb támpontunk van a következő két kötés mesterének személyére vonatkozóan. Az egyik az Iparművészeti Múzeum barna bőrkötése,¹³ amelynek tábláján a tükör közepén szabad mezőben harsonát tartó szárnyas angyal áll, amely a tudás hívívó szimbóluma. Ez a XIX. század elején készült magyar kötés. (Függelék 8., 5. kép). A másik, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban levő, eddig ismeretlen, díszes tokban elhelyezett barna bőrkötés egy emlékkönyvet borít.¹⁴ Itt a könyvkötés és a tok tábláinak sarkaiban levő sugaras díszítmény készült batikotechnikával. Batikolt a tükör alapja is, míg a közepén uralkodó kör alakú medaillonban festéssel alakították a díszítést. Elő- és hátlapján más és más színes tájképet ábrázol (Függelék 9., 6. kép.)

E kötések készítői közül a pesti FISCHER János munkássága a legismertebb. Az ő munkáihoz áll legközelebb az a könyvkötés, amelyet a csoportból utoljára sikerült megtalálni az Országos Széchényi Könyvtárban.¹⁵ Ez a munka felépítésében, béléggzőinek rajzában és végül a batikotechnikával készült alakok körvonalában a két jelzett FISCHER-kötéssel sok megegyezést mutat. Így ez, bár jelezve nincsen, kétséget kizáróan FISCHER János munkái közé sorolható. (Függelék 10.) Bizonyítja ezt az is, hogy tükrének allegorikus nőalakja még nagyságban is megegyezik az Országos Széchényi Könyvtár jelzett példányának előlapján levő nőalakkal, hátlapjának középdíszé pedig a Szabó Ervin Könyvtárban levő jelzett kötés hátlapjának középdíszével. A középdíszek azonos nagysága miatt a könyvtábla itt zsúfoltabbnak hat. Mindez azonban azt mutatja, hogy ezeket a batikolt középdíszeket nem szabadkézzel, hanem valamilyen sablonnal készít-

⁸ Iparművészeti Múzeum 61. 831.

⁹ Köszönetet mondok lektoromnak, VOIT Pálnak, aki a fenti, és még néhány hasonló összefüggésre volt szíves figyelmemet felhívni.

¹⁰ Győr, Szemináriumi Könyvtár, G. XV. 4. 5—6.

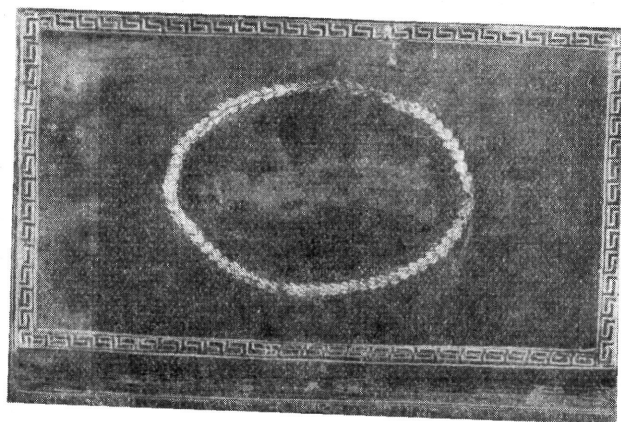
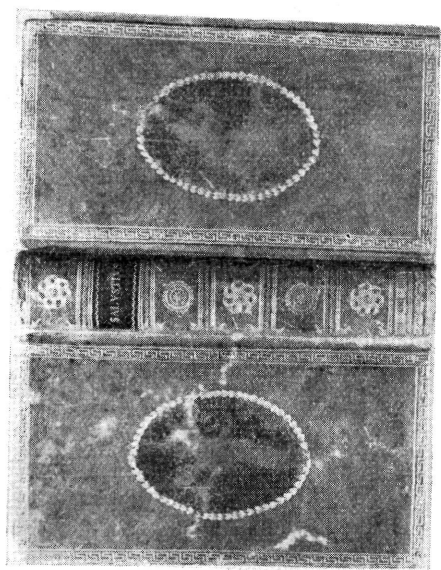
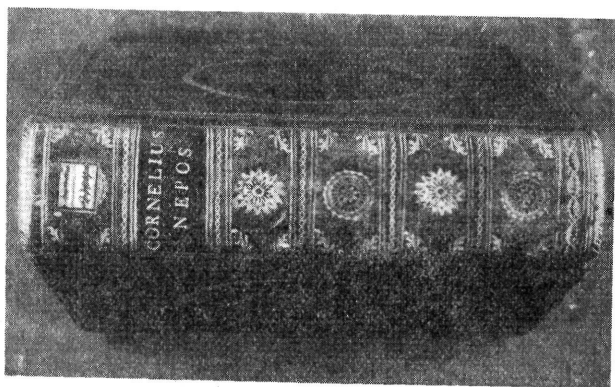
¹¹ Iparművészeti Múzeum 54. 174.

¹² B. KOROKNAY ÉVA: *Győr régi könyvkötészete*. Magy. Könyvszle. 1955. 88—110. 1.

¹³ Iparművészeti Múzeum 15. 909.

¹⁴ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 09/1303.

¹⁵ Országos Széchényi Könyvtár RE 672. 1. pld.

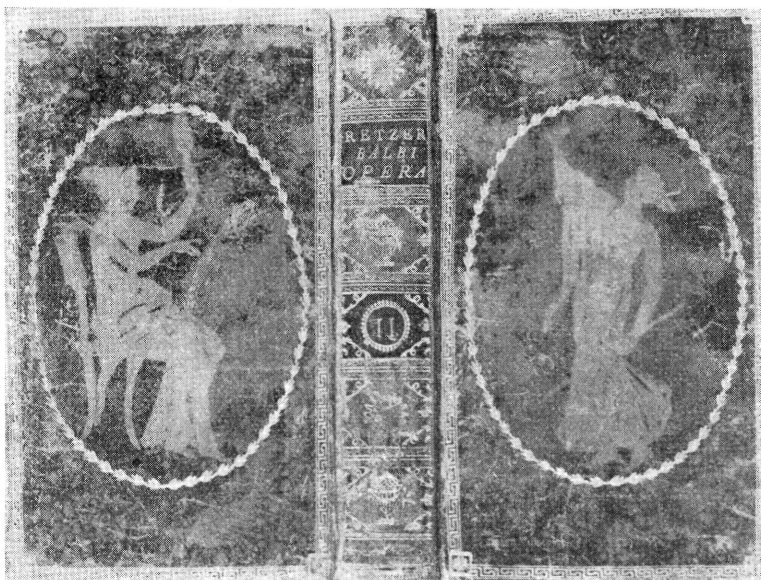

I. Ifj. Fischer János kötési (mesterjelzéssel)

2. A jelzett Krauss-kötés

3. Krauss-kötés

4. Könyvkötés a XIX. század elejéről

hették,¹⁶ s így ezért feltételezhetjük még néhány kötés létezését, többek között ennek a munkának a második részéét is.

A kötet külön érdekessége, hogy tulajdonosa JANKOVICH Miklós volt. Elképzelhető, hogy az ő megrendelésére is készült, hiszen JANKOVICH — mint ismeretes — külön tervet készített könyveinek bekötésére.

Annak megállapítása, hogy a jelzetlen kötések melyik mester munkái, csak akkor lehetséges, ha eldöntöttük, hogy a két FISCHER János,¹⁷ apa és fia közül melyiknek a munkái a batikolt kötések. Itt több alternatíva állítható fel. Az idősebb FISCHER János személye mellett szól az, hogy a város és a főurak számára is dolgozott. A munkák stílusa és mintakészlete azonban eltér azonosítható könyveinek stílusától, minthogy azok mind gerincdíszes, barokk stílusú kötések, a díszkötések pedig klasszicista stílusúak mind a felépítés, mind a bélyegzők tekintetében. Ez azonban még nem kizáró ok, mert az 1789. évi árvíz műhelyét és talán szerszárait is tönkretette. Az új bélyegzők beszerzése azonban még nem teszi érthetővé, hogy éppen ekkor új, eddig Magyarországon sem használt kötésstílusra térjen át. Az ifjabb FISCHER Jánosnak eddig ugyan még nem ismertük hitelesen azonosítható munkáját, azonban feltételezhetjük róla, hogy jó felkészültségű mester. Tudjuk, hogy apja műhelyében tanult, és az 1800-as évek elején több ízben járt vándorúton. Arra, hogy volt Csehországban, adatunk is van. Valószínű, hogy Bécsben is járt, hiszen Pest és Bécs között rendkívül élénk volt a kapcsolat; a könyvkötők is sűrűn fordultak meg ott. Mindkét FISCHER János esetében elképzelhető, hogy Bécsben járt, lehetett közös mesterük, esetleg a fiatalabb FISCHERnek KRAUSS volt a mestere. Inkább ez utóbbi feltevés mellett szól az, hogy a FISCHER- és a KRAUSS-kötések majdnem egy időben készültek, stílusuk és bélyegzőik is nagy hasonlóságot mutatnak.

A négy kötés megközelítően azonos időben, a XVIII. század 90-es éveinek végén, illetve a XIX. század első éveiben készült. A csoport többi tagjának készítése ideje a századfordulótól kb. a 30-as évekig tehető. Ennél a meghatározásnál figyelembe vettük a bekötött nyomtatványok keletkezési idejét is, ami terminus ante quemként szerepel.

A FISCHER-kötések készítése idejének és mesterének meghatározásában az Országos Széchényi Könyvtár újabban azonosított példánya nyújtott segítséget. A művet 1792-ben Bécsben adták ki.¹⁸ Ez a tény bizonyíték arra, hogy a batikolt kötések az ifjabb FISCHER János készítette, miután kétségtelenül tudjuk: ez a kötés már nem lehetett az idősebb FISCHER munkája.¹⁹ Ugyanakkor a kötés megegyezik a jelzett FISCHER-kötésekkel, s így igazoltnak tekinthetjük, hogy ezek a szép batikolt kötések az ifjabb FISCHER János munkái.

E legújabban azonosított kötet még egy érdekes eredményhez vezet. A fent említett jelzetlen FISCHER-kötést összehasonlítva az eddig neki tulajdonított, a Szabó Ervin Könyvtárban levő jelzetlen kötéssel, még jobban feltűnik, hogy az közelebb áll KRAUSS kötéséhez, mint a FISCHER-kötésekhez. A két mester között a stílusrokonság rendkívül szoros és szinte lehetetlen elképzelni azt, hogy ne lett volna közvetlen kapcsolatuk. A behatóbb vizsgálat során feltűnik a táblák középdíszénél a körülvevő koszorú pontosabb kivitele, a középdísz és a tábla nagyságarányának eltérése stb., s nem utolsósorban az a tény, hogy a jelzett KRAUSS-kötés előlapjának nőalakja — amennyire azt mai állapotá-

¹⁶ Köszönetet mondok CSENKI Éva restaurátornak, aki erre a technikai lehetőségre felhívta a figyelmemet.

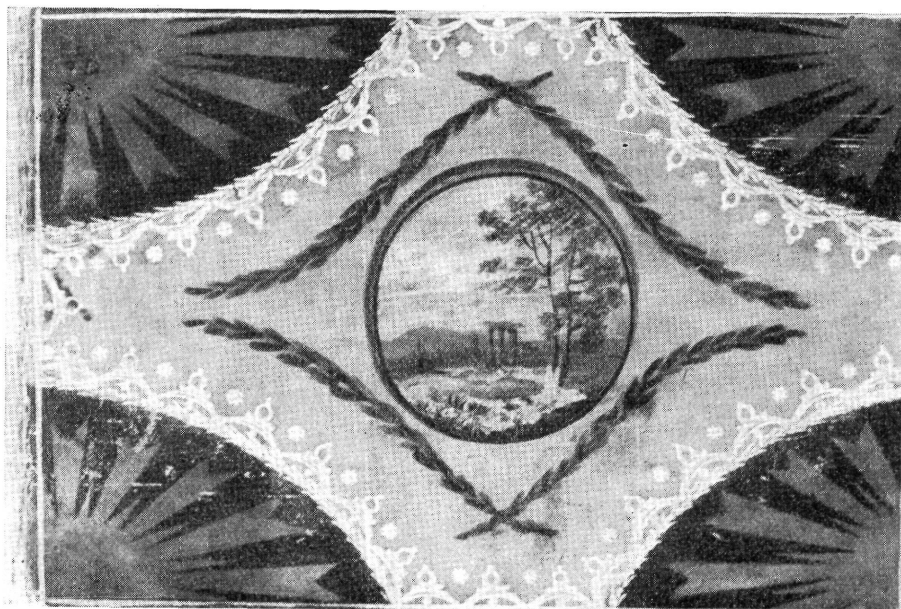
¹⁷ Id. FISCHER János 1776-ban kapott Pesten polgárjogot, míg fia, ifj. FISCHER János 1806-ban kapta meg ugyanitt. — A FISCHER család történetére l. még: Magy. Könyvszle. 1966. 138—144. l.

¹⁸ Országos Széchényi Könyvtár RE 672. l. pld.

¹⁹ Id. FISCHER János 1791-ben meghalt.

5. Batikolt kötés a XIX. század elejéről

6. Az emlékkönyv táblája

ban megállapíthatjuk — a jelzetlen, a Szabó Ervin Könyvtárban levő kötés előlapján található középdísz tükörképe. Mindezek alapján bebizonyosodott, hogy a jelzetlen díszkötés, amelyet ROMHÁNYI az idősebb FISCHER Jánosnak tulajdonított, KRAUSS bécsi mester munkája.

A Magyarországon található batikolt kötések most először összeállított érdekes csoportja bizonyára még további kötetekkel fog bővülni.

Az ismert kötések támpontot nyújtanak majd a ma még műhelybe nem sorolható művek meghatározásához, továbbá az itt említett mesterek munkásságának biztosabb körvonalazásához.

További eredményeket várhatunk még a pesti könyvkötészet történetének kutatásától, amely kiegészíti a FISCHER családra vonatkozó ismereteinket, s feltehetően tovább bővíti az itt ismertetett kötéscsoportra vonatkozó adatainkat is.

Függelék

1. Országos Széchényi Könyvtár (A Lat. 2104.) RK 2. Márványozott barna bőrkötésben, elő- és hátlapján aranyozott meanderes keret. Tükrében koszorúval keretelt ovális mezőben világosabb és kissé vöröses színű, elő- és hátlapján eltérő, álló allegorikus nőalak. Hatmezős gerincén aranyozott díszek. Felülről a második mezőben zöld alapon a cím, a többi mezőben kétféle körös minta váltakozik, a sarkokban leveles díszek. A mezőket kettős vonal és láncsor választja el egymástól. A táblák élén láncsor, belül egymást metsző kettős hullámvonalas indával keretelt. Előzéke kék papír. Belső tábláján felül négyszögű mezőben jelzés: „Fischer Buch-binder in Pest”. Metszése aranyozott.
Tartalma: Cornelius NEPOS: *Vitae excellentium imperatorum ... Lugduni Batavorum*, Academiae Typographum, 1734.
Származás: Pest, XVIII. század vége, ifj. FISCHER János.
Állapot: Karcolt, apróbb kopásokkal.
Méret: M: 20 cm. Sz: 13 cm.
Irodalom: ROMHÁNYI: I. m. 67. 1.
2. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 870/2. Márványozott barna bőrkötésben, elő- és hátlapján aranyozott meanderes keret. Tükrében koszorúval keretelt ovális mezőben sötétebb alapon világosabb és vöröses színű, elő- és hátlapján eltérő allegorikus, álló nőalak. Hatmezős gerince aranyozott. Felülről a második mezőben a cím. A többi mező sarkaiban apró tulipános minták, közepében kétféle váltakozó kör alakú dísz, az egyikben közepén csillag, a másikban hurkolt szalagokból alkotott hétszirmú rozetta. A mezők között kettős vonal és láncordísz. A táblák élén láncordíszítés, belül egymást metsző hullámvonalas, indás keret. Metszése aranyozott, előzéke kék papíros. Belső tábláján felül négyszögű mezőben jelzés: „Fischer Buch-binder in Pest”.
Tartalma: SALLUSTIUS, Caius Crispus: *Accedunt recensio novissimae versionis Hispanicae ... Berolini*, 1790.
Származás: Pest, XVIII. század vége, ifj. FISCHER János.
Állapot: Kisebb karcolásokkal és kopásokkal.
Méret: M: 23 cm. Sz: 14 cm.
Irodalom: ROMHÁNYI: I. m. 67. 1.
3. Szeged, Egyetemi Könyvtár. Esterházy Cc 2. Egykor márványozott barna bőrkötésben, aranyozott díszítéssel. Táblájának kerete aranyozott láncordísz, négy sarkában egy-egy apró rozetta. Tükrének közepében elő- és hátlapján eltérő álló allegorikus nőalak koszorúval körülvelt ovális mezőben. A táblák belső kerete egymást metsző hullámvonalas, indás díszű. A hátsó tábla jobb alsó sarkában mesterjelzés: „G. F. Krauss Relieur a Vienne”. Hatmezős gerinc, a gerincmezők közepén körös, csillagos díszek, közöttük kettős láncordísz.
Származás: Bécs, XVIII. század vége, G. F. KRAUSS.
Állapot: Erősen kopott, horzsolt.
Méret: M: 25 cm. Sz: 18 cm.
4. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 875/9. Márványozott barna bőrkötésben, elő- és hátlapján keskeny aranyozott meanderes keret, a sarkokban egy-egy négyszögbe helyezett rozetta. A tükrök közepében koszorúval körülvelt ovális mezőben sötétebb

alapon világosabb és vöröses színben az előlapon álló, a hátlapon ülő allegorikus nőalak. Hatmezős gerinc, felülről a második mezőben zöld alapon a cím, a negyedik mezőben zöld alapon középen piros berakás, ezen kötetszám. A többi mezőkben csillagos és urnás díszek váltakoznak, a sarkokban csigás levél. A mezők között láncsordisz. Belül egymást metsző kettős hullámvonalú indával keretelt. Előzéke kék papír.

Tartalma: (Retzer, Joseph) Balbus, HIERONYMUS: *Opera poetica, oratoria* ... Vol. 1—2. Vindobonae, Jos. Stahel, 1792.

Származás: Bécs, XVIII. század vége, G. F. KRAUSS.

Állapot: Kissé kopott, karcolt.

Méret: M: 20 cm. Sz: 12,5 cm.

Irodalom: ROMHÁNYI: I. m. 67. l.

5. Iparművészeti Múzeum 61 831. Festett és aranyozott barna bőrkötés. Vonallal keretelt, sarkaiban egy-egy rozettával. Táblája feketére festett aranyerezettel. Tükrében nagyméretű, koszorúval határolt ovális mezőben világosabb barna alapon vöröses színű antik alakok. Gerincén címmező és függélyesen futó indadisz. Metszése aranyozott. Előzéke kék papír. A belső táblát széles barna aranyozott sáv kereteli. A táblán lent jobbra apróbetűs jelzés: „... Viertein”.

Tartalma: THOMANN, J. N.: *Annalen der klinischen Anstalt* ... 1801. Arnstadt-Rudolstadt, 1805.

Származás: XIX. század eleje, Buda? Bécs?

Állapot: Restaurált

Méret: M: 21 cm. Sz: 12,5 cm.

6. Győr, Szemináriumi Könyvtár G. XV. 4. 5—6. Világosbarna bőrkötésben. Elő- és hátlapja egyező festett, batikolt és duccal nyomott, aranyozott díszítéssel. Egykor fekete szalagkeretén egymást metsző, hullámvonalú inda. Ezen belül drapp alapon vörösesbarna sávban batikolt palmettás díszek sora. A tükrök sarkait égetett, legyezős díszek töltik ki, míg a tükrök közepében — elő- és hátlapján eltérő —, ovális mezőt kitöltő rézmetszetű tájkép látható.

Tartalma: VERGILIUS Maro: *Opera*. 1—2. köt. London, 1800.

Származás: Győr, XIX. század eleje, SCHATTEN Ferenc.

Állapot: Kissé kopott.

Méret: M: 21,5 cm. Sz: 13 cm.

Irodalom: B. KOROKNAY Éva: *Győr régi könyvkötészete*. Magy. Könyvszle 1955.

7. Iparművészeti Múzeum 54. 174. Világosbarna bőrkötésben. Elő- és hátlapja megegyező; festett, batikolt és duccal nyomott aranyozott díszítéssel. Egykor fekete szalagkeretén egymást metsző, kettős hullámvonalú inda. Ezen belül drapp alapon vörösesbarna sávban batikolt palmettás díszek. Tükrét újabb fekete sáv határolja. Tükre barna márványozású aranyozott urnás díszek sorával keretelt. Gerince sima, két piros mezős címfelirattal, alatta és felette rozettás középdisz, fekete és barna alapon többsoros keskeny szegély. A két piros mező közötti sáv közepében fekete rozetta, körülötte lefelé, illetve felfelé szélesedő minta copf ízlésű apró díszekből összeállítva. A táblák élén láncfonal, belül kettős hullámvonalú indás és körös, négyszöges szegélydíszek. Metszése aranyozott. Belül rózsaszínű jelzőszalag. Előzéke terrakotta színű papír.

Tartalma: KLOPSTOCK: *Werke* ... I. Bd. Leipzig, 1798.

Származás: Győr, XIX. SCHATTEN Ferenc, század eleje.

Állapot: Kissé kopott.

Méret: M: 21,5 cm. Sz: 13 cm.

Irodalom: B. KOROKNAY Éva: *Győr régi könyvkötészete*. Magy. Könyvszle 1955. 103—104 l.

8. Iparművészeti Múzeum 15. 909. Barna bőrkötésben részben aranyozott, részben vaknyomásos görgetős díszítéssel. A tábla kerete aranyozott vonalkeretben fekete alapon félkörökből képzett sordisz. Ezen belül újabb vaknyomásos díszek sora. A tükrök közepén szabad mezőben két kézben harsonát tartó szárnyas angyal. Elő- és hátlapja megegyező. Ötmezős, aranyozott filigrános díszű gerinc. Metszése sötétzöld. Előzéke fehér papír.

Tartalma: MÁRTON, Josephus: *Lexicon A—L*. Pest, Heckenast, 1818 (?).

Származás: Magyar, XIX. század eleje.

Állapot: kopott, horzsol.

Méret: M: 23 cm. Sz: 13 cm.

Irodalom: ROMHÁNYI: I. m. 103. és 318. l.

9. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 09/1303. Barna bőr emlékkönyv tokkal. A tok két táblája vaknyomásos bélyegzőkkel díszített. Kerete sötétbarna alapon vonalak között egymást metsző diagonálisok, a metszésnél négy apró tulipánból összeállított virágdísz. Négy sarkában apró virágokból díszek. Tükrében világosbarna alapon sötétebb barna márványozású sugárdísz. Tükrének közepén lyra. A könyv táblája aranyozott, festett díszítéssel. Négy sarkában egy-egy félkör alakú keretdísz virágokból és levelekből összeállítva. Ezen belül világosabb barna sugárdísz. Tükrének közepében kör alakú medaillon van, elő- és hátlapján eltérő színes tájkép, alapja batikolt, rajta színes festés. A medaillont négy leveles ág fogja közre. Sima gerince öt mezőre osztott, aranyozott virág és vonaldíszekkel. Rajta címfelirat: Angenehme Erinnerung. A tábla élén sávozott vonaldísz. A belső tábla kerete kettős, hullámvonalas virágos, a külső, a belső lándzsa alakú levelekből készült sordísz. Előzéke zöld selyem. Metszése aranyozott. A metszés hajlításakor festett tájkép lesz látható ülő női alakkal. Tartalom: Emlékkönyv.

Származás: Magyar, XIX. század 20-as évek.

Állapot: Kissé kopott, karcolt.

Méret: M: 18,5 cm. Sz: 11,5 cm.

10. Országos Széchényi könyvtár RE 672. 1. pld. Aranyozott barna bőrkötés. Táblája márványozott barna bőr, kerete keskeny aranyozott meanderszalag. Tükrének közepén levélkoszorúval körülvett, elő- és hátlapján eltérő, világosabb színű antik nőalak. Gerince hatmezős, aranyozott díszítéssel. Felülről a második mezőben piros alapon címfelirat. A mezőkben virág és forgó díszek váltakoznak. A mezők között vonal és láncsordíszek. A tábla éle aranyozott láncsordíszes, belső élén egymást metsző kettős hullámvonalas díszítmény fut körbe. Metszése aranyozott. Előzéke sötét-kék papiros.

Belsejében bejegyzés: Biblioth. Hung. Jankowichianae L. ord. II.

Tartalma: VIRGILIUS *Éneása*. BLUMAUER német fordításából ford. SZALKAY Antal.

1. kiad. 1. rész. Béts, Alberti Ignatz, 1792.

Származás: Pest, XVIII. század vége, ifj. FISCHER János.

Állapot: Kopott.

Méret: M: 18 cm. Sz: 11,5 cm.

HALÁSZ MARGIT

A Kulcsár-könyvtár ismeretlen árverési jegyzéke. KULTSÁR István a *Hazai Tudósítások*, utóbb *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztője, a magyar irodalmi élet szorgalmas munkása, saját kb. 4000 kötetből álló könyvtárát nyilvános könyvtárnak szánta. „Ajánlás T. N. Vármegyéhez” című felirata szerint, „... Hazafiúi indulatból szülőföldemnek óhajtanám megnyitni a’ ditsőségnek azon útját, hogy első lenne Magyarországban egy nyilvánvaló, ’s köz használatra megnyitott Könyvtár’ felállításában. . .” A „Jegyzőkönyvi Kivonás”-ban olvassuk, hogy „Kulcsár István . . . könyörög: hogy a Nemes Vármegye egy Gondviselőt rendelni méltóztassék, a’ ki minden esztendőben egy Deputációnak . . . jelenlétében a Bibliothecának tökéletes állapotjáról számot adni tartozzék . . .”¹

Az értékes, nagy könyvállomány sorsa nem világos előttünk. ERDÉLYI Pál 1886-ban, a Komárom-megyei levéltárban végzett kutatásaiból tudjuk, hogy az 1827-ben átadott könyvtárat ideiglenesen az alispáni hivatal egyik szobájában helyezték el.² KULTSÁR Istvánné, PERGER Anna, férje halála után, 1828-ban, 1832-ben és 1833-ban még újabb kb. 2000 kötettel egészítette ki férje könyvadományát.

1829 őszén a megyei főjegyző NAGYVÁTHY Vendel levéltárnoknak „hiteles lajstrom szerint” adta át KULTSÁR könyveit. 1831-ben Komárom vármegye közgyűlése KOMÁROMY János fiskálist bízta meg a könyvtár gondozásával, aki a rábízott könyvtárat

¹ Magyar Kurír. 1827. II. 51/52. sz.

² ERDÉLYI Pál: *A komárommegyei Kulcsár Könyvtár*. Magy. Könyvszle. 1886. 75–90. l.

„elenchus mellett” vette át. Ezeket az adatokat is ERDÉLYITől tudjuk.³ Szerinte KOMÁROMY az első könyvtárnok, ő készítette el a könyvek „szakaszok és sorok szerint való jegyzékét”, és mutatta be a megyének. ERDÉLYINél olvassuk, hogy „1838–40-től megszakadnak történetünk számai, az adatok, melyekre támaszkodtunk... a mondott időn túl nem lépnek. 1857-ig tart az a kor, melyről beszámolni nem tudunk tényleges adatokkal...”⁴

A megye 1857-ben NYULASSY Antalt bízta meg az állomány őrzésével. NYULASSY 1862-ben készített *Katalógusa* ránk maradt, ebben 4238 kötet könyv nyilvántartását találjuk.⁵

ERDÉLYI véleménye, hogy 1862. szept. 22-ig, míg NYULASSY kezelte a könyvtárat, nem volna okunk annak állapotára felől aggódni, bár NYULASSY leltár nélkül vette át a könyveket és adta át J. J.-nek, aki 1867-ben ugyanígy adta át dr. P. A.-nak.⁶ A megye nem nézte jó szemmel a leltár nélküli, hanyag ügykezelést és 1867-ben bizottságot rendelt a helyzet kivizsgálására. Megállapították, hogy 338 könyv hiányzik, mégpedig 50 db. KULTSÁR által ajándékozott, 278 db. pedig az utóbb kiegészített állományból. Ezután 1874-ben volt egy újabb leltározás. A bizottság a könyvtárat felülvizsgálta „normatívumul az 1862-ben készült katalógust vevén... kiderült, hogy... sok darab könyv hiányzott... az értékes könyvgyűjtemény minden tekintetben hasznavehetetlen állapotban, az elkallódás szélén a legnagyobb rendetlenségben sínylik.”

Meglepve kell tudomásul vennünk azt az eddig ismeretlen tény, hogy KULTSÁR István könyvtára nemcsak a hanyag kezelés, hanem nyilvános elidegenítés miatt is ment veszendőbe. A bizonyíték az Országos Széchényi Könyvtár Könyvraktárából került elő. A kis füzetke címlapján ezt olvassuk „Árverezendő könyvek jegyzéke melyek a néhai Kultsár-féle hagyatékok után folyó 1857 Május 11-én és a következő napokon többet ígérés útján adatnak el, zöldkert-utca 2. sz. ház első emeletén. Megbízásokat elfogad: Magyar Mihál hites könyvbecsüs Pesten. Asher et Comp. in Berlin. Weigel T. O. in Leipzig. Klang und Prandl in Wien.” Az impresszum adatai: „Pest, 1857. Nyomatott Gyurián Józsefnél, papnövelde-utca 7. sz. a. „A címlap verzőjén ez áll: „A könyvek mind jó állapotban vannak, ha az ellenkező nincs kitéve; nagyobbára fűzve v. kötve.” Mindez a címlapon van magyarul és németül.

Nem tudtuk, hogy egyáltalában létezett a KULTSÁR-könyvtárról nyomtatott katalógus és most előkerült egy nyomtatott árverési összeírás. Kérdés, hogy ki készítette a jegyzéket? Nyilván az, aki a könyveket árulta, de ki volt az, aki árulta? Ki lakott a Zöldkert-utcában? Lehetséges, hogy a Peste megbízásokat elfogadó MAGYAR Mihály? Milyen sikere volt az aukciónak? Az árverés megtörténhetett, ezt bizonyítja, hogy egykorú, ismeretlen kéz nemcsak kijelölte ceruzával az őt érdeklő könyveket, hanem ezek mellé az áraikat is feljegyezte.

Az árverési jegyzékben a könyvek felsorolása méretek szerint történt; 8r. 2–27. l.=850 tétel. 4r. 28–34. l.=200 tétel. 2r. 35–38. l.=105 tétel. Vagyis összesen 1155 tétel, ezek között van több kötetes mű, a kisebb nyomtatványokat részletezés nélkül, csak darabszámmal jelölték. Mármint hogy függ össze ez az 1857-ben készült lajstrom az 1867. évi jegyzékkel? Akkor csak 338 hiányzó kötetet állapítottak meg. KULTSÁRnak két életrajzírója van; ALAPI Gyula, aki a könyvtárat 3591 darabra becsüli,⁸ MARKOS János, aki 4000 kötetről ír,⁹ az 1862-ből ránkmaradt NYULASSY-jegyzék *Katalógusa*

³⁻⁴ Uo.

⁵ Pannonhalmi Szentbenedekrend Főkönyvtára. Levelestár. BK 153/3.

⁶ A nevek rövidítését a szerző nem oldotta fel, személyük ismeretlen.

⁷ OSzK. Könyvraktár 207 572.

⁸ ALAPI Gyula: *Kultsár István 1760–1828*. Bp. 1911. 44. l.

4238 kötetet számlál. Hogyan lehet az, hogy 1852-ben árverésre került 1155 tétel könyv és 1862-ben az állomány mégis 4238 tétel?

Szomorú tény az, hogy az 1827-ben alapított közkönyvtár ERDÉLYI Pál tanulmányának megjelenése évében, 1886-ban még mindig a „teljes felbomlás és szervezetlenség állapotában van.” ALAPI munkája 1911-ben látott napvilágot. Itt olvassuk, hogy „Komáromvármegye dicséretes buzgalommal és a nagylelkű alapító iránt tartozó hálás kegyelettel azon működik, hogy a könyvtár mielőbb méltó helyre kerüljön. Erre a célra épül 1911. évben a Komáromi Múzeum és Könyvtár palotája a régi kisgimnázium helyén 200.000 korona költséggel.”

V. BUSA MARGIT

Kertbeny Károly egy elkobzott levele. A kiegyezés előtti években újra visszaállított Helytartótanács elnöki iratai között KERTBENY Károly egy Brüsszelből érkezett levelét őrzik (jelzete: Ht. Eln. 1993/1864-IV. B.), amely érdekesen világítja meg írójának jellemét és működését.

KERTBENY hányatott életének 1863-tól 1866-ig terjedő éveit Brüsszelben töltötte s itt kezdett hozzá azon munkájához, amely a szabadságharcot követő magyar emigráció életrajzeit és irodalmi munkásságát ismertette volna. Ennek megrásakor az a cél lebegett bibliográfusunk előtt, hogy a földrajzilag és sokszor törekvéseiben is szétszórt emigrációt közelebb hozza egymáshoz és rádöbbsen az ellenséget és a velük szimpatizálókat a külföldre kényszerített magyarok politikai, társadalmi és irodalmi aktivitására. A mű az eredetileg lefektetett terjedelem és elképzelések szerint — bár kiadását már 500 előfizető aláírása sürgette — nem készült el, csupán egy biográfiai utalásokkal kiegészített jegyzék született meg belőle (*Die Ungarn im Auslande. Namensliste ungarischer Emigration seit 1849. 2000 Nummern mit biographischem Signalement. Brüssel—Leipzig, 1864, Kiessling et Comp.*). KERTBENY, hogy adatokat gyűjtsön, mintegy 600 levelet küldött szét. Elsősorban a Nyugat-Európában élő emigránsok tájékoztatására próbált támaszkodni; ezekben az években azonban már többen hazatértek s így az ő számára csak bizonytalan segítséget jelenthettek. Ezek közé tartozott THALY Zsigmond honvédezredes, aki korábban KERTBENY szűkebb ismeretségi köréhez tartozott, és aki emigrációja idején irodalmi tevékenységet is fejtett ki.

KERTBENY 1864. január 23-án kelt levelében megkérte THALYT, hogy küldje el számára életrajzat és irodalmi működésének bibliográfiáját. Szívesen látná, ha más emigrációt megjáró honfitárs életrajzához is szolgáltatna adatokat és abban reménykedik — ismerve az ezredes tájékozottságát — hogy a magyar ügyre vonatkozó angol nyelvű könyvek és cikkek címére és megjelenési helyére is emlékszik. A Pusztaszentmihályra címzett levél a Komárom megyei Pusztaszentmihály helyett — itt húzta meg magát az amnesztia nélkül hazatért THALY — a hasonló nevű Vas megyei községbe érkezett. Itt mint nem kézbesíthetőt a rendőrséghez, majd onnan a Helytartótanácsához szolgáltatták be, amely a levelet hivatalosan felbontatta. Nemcsak THALY Zsigmond neve volt gyanús a hatóságok szemében, de feltűnt az is, hogy a feladó a borítékon a következő szokatlan tartalmat jelölt meg: *Affaire Bibliographique*. A levelet természetesen lefoglalták, mivel egy „államellenesnek” minősített munka megjelenéséhez kért adatokat.

Értékes számunkra ez a levél abból a szempontból, hogy közelebb hoz bennünket KERTBENY jellemének, életcéljának megismeréséhez. Így ír: „Megvallom, ami úgyis

már magától ismerendő, hogy édesanyai nyelvünket teljesen semmikor sem bírtam és sok évi távollétem folytán még kevésbé tudtam gyakorolni, azonban ... még inkább elfáradhatatlan vagyok csekély erőm után igazságos ügyünknek szolgálni irodalmi téren.”

A feladó a levél borítékát egy előfizetési felhívásból hajtogatta össze. Ez bejelenti, hogy KERTBENY Károlynak a genfi Nationalinstitut tagjának szerkesztése és TETTEI Ferdinánd pesti könyvkereskedő közreműködése mellett az 1473–1863-as évek teljes magyar és Magyarországon megjelent irodalmát feldolgozó kilenc kötetes *Handbuch ungarischer Bibliographie* fog megjelenni.

TURÁNYI KORNÉL

A csehszlovákiai magyar folyóiratirodalom kezdetei. A csehszlovákiai magyar irodalom fejlődésében érzékeny fogyatékossgot, súlyos akadályt jelentett az a körülmény, hogy rövid időszakoktól eltekintve, nem volt olyan stabil és színvonalas irodalmi folyóirat, amely a kibontakozó erőket egyrészt összefogta, másrészt egy szükséges és kívánatos minőségi szinten kiválasztotta volna. A koncentráló és kristályosító szerepet betöltő folyóirat kialakulását a döntő akadályon: a kisebbségi élet politikai, gazdasági és kulturális korlátozottságain kívül a politikai és osztálymegosztottság sajátos kiélezettsége is megnehezítette, lehetetlenné tette.

„Mennyi indulás és mennyi letörés! — emlékezik vissza keserűen FÁBRY egy 1958-ban írt cikkében.¹ — Hány indulást éltem meg eddig? Mennyi volt és milyen volt? Indultak, indultunk és megrekedtünk... Végig egy lap sem bírta, 5–6 év a maximum. Indultunk, és máris belénk fojtották a szót. Indultunk és lecsaptuk a tollat: megcsalattunk. Indultunk és máris megtorpantunk: kinek, minek? Közöny mindig volt és árgus, figyelő szemek is, és lecsapó sorompók: tiltó végzések. Volt úgy, hogy a lap meg sem indulhatott, a kérvény ad acta vagy egyenesen a papírkosárba került. Volt folyóirat, amely első és egyetlen számában az őszinteség cinizmusával haldoklóként köszöntette a nyájias olvasót: „Morituri te salutant!”

Ha végigtekintünk a húszas évek irodalmi életén, akkor a rövidéletű, s legtöbbször már a csírájukban elhaló folyóiratok egész sorának neve cikázik fel előttünk: *Este, Hajnal, Jövőnk, Képes Hét, Mátyusföldi Lapok, Őrszem, Remény, Revü, Szép, Tavasz, Tűz, Új Élet, Új Társaság, Vagyunk* stb.

Ezek közül az úttörő, de zömmel dilettáns színvonalú kezdeményezések közül a *Tavasz*, a *Revü* és a *Tűz* éltek viszonylagosan hosszabb időt: két-három eszeka évfolyamot.

Az 1919 áprilisában induló és 1921 júniusáig fennálló *Tavasz* konzervatív és nemzeti szellemű, dilettáns lap volt. „Szépirodalmi, művészeti és közgazdasági folyóirat”-nak nevezete magát, és KUMLIK Emil, majd SZEREDAI GRUBER Károly szerkesztésében hetenként, 18–20 oldalnyi terjedelemben Pozsonyban jelent meg. Irodalmi ízlésének avatagságára jellemző, hogy *Trubadúrszerelem* címmel folytatásos verses eposzt közölt. Maradi társadalomszemléletét a legkirívóbb módon az I. évf. 25. számában közölt, KÁROLYI Mihályt gyalázó *Átok* című vers tükrözi.

A *Tavasz* dilettánsoktól hemzsező munkatársi gárdájában (ALBERT József, GALÁNTAI F. Gyula, HERCEG Gábor, SZEREDAI GRUBER Károly, VAJDA Ernő stb.) olykor-olykor jövőt jelentő ígéretes nevek is felbukkannak; az I. évf. 26. és 27. számában MÉCS László novellája és költeménye², a 30. számban MÁRAI Sándor *Amerika* című verse, a II.

¹ Arról a cikkről van szó, amelyet FÁBRY az *Irodalmi Szemle* első számába útravalóként írt („Ideje már bizony”. *Irodalmi Szemle* 1958. I. sz.)

² ALBERT Józsefnek ez a szerzeménye az I. évf. I. számában indult.

³ A novella címe: *Az öreg Szedlák csizmái*; a versé: *Fürdés közben*.

évf. 29. számában pedig TAMÁS Mihály dráma-részlete (*Asszony és a lánya*) jelenik meg. A *Tavaszbán* tűnik fel SZVATKÓ Pál neve is (eleinte HARANGFALVI SZVATKÓNAK írva); versek és esztétikai tanulmányok jelennek meg tőle. A lap vers-anyagában néhány szlovákból és csehből való fordítás is előfordul (szlovák népdalok és SLÁDKOVIČ, VAJANSKY és VROHLICKY versei).

Az 1919 májusában induló és 10–12 hónapig élő pozsonyi *Revű* nem annyira szépirodalmi, mint inkább riportlap volt. A kis formátumú, s hetenként megjelenő lap cikkei, hírei és szépirodalmi anyagát (tárcák, regény) a szerkesztő, VAJDA Ernő⁴, hosszabb ideig egyedül írta.⁵ Valószínűleg ő írta, ötlötte azokat a magasztaló olvasói leveleket is, amelyeket a *Levelezéseim* című rovatban sűrűn közölt.⁶

A lapnak, illetve VAJDÁNAK a hangját agresszív nagyképűség, szertelen önteltség és leereszkedő módon megjátszott jólértesültség jellemezte. Ez a magatartás legtöbbször tartalmi ürességet és semmitmondást takart. A *Revű* politikai szelleme teljesen reakciós volt. Cikkei és riportjai a Tanácsköztársaságot gyűlölködve és izléstelenül gyalázták, a hírhedt fehér terrort pedig egyrészt a „budapesti rémhírgyárosok mendemondáivá”, másrészt a felháborodott tömegek spontán „népítélkezéseivé” torzították. A lap egyik cikke diadalérzessel közölte azokat a „riadókat”, amelyeket SZABÓ Dezső és LENDVAI István írtak a magyarországi irodalom haladó csoportjai ellen.

Az 1921–23 között megjelenő *Tűz* nemcsak a csehszlovákiai magyar irodalomnak, de az egyetemes magyar irodalomnak a történetében is számontartott értékes folyóiratnak számít. GÖMÖRI Jenő Tamás⁸ szerkesztésében 1921 végén Pozsonyban indították el az emigráns írók. Pozsonyból csakhamar az emigráció akkori központjába, Bécsbe költözött, és ott rotációs formában előállított hetilapként jelent meg.

Az irodalmi, művészeti, tudományos és kritikai folyóirat profilját mutató *Tűz* „az egyetemes kultúra magyar nyelvű folyóiratá”-nak nevezte magát, és eszmei célkitűzésként a politikamentességet, a békének s az „ember-politikának” szolgálatát és „a háború utáni korszak gyűlölet-pszichózisének” enyhítését hirdette meg.⁹ Ezt a nemes, de meglehetősen absztrakt humanista magatartást a *Tűz* megjelenését szeretettel üdvözlő Henri BARBUSSE kritikával illette.¹⁰ Eszmei vonatkozásban sokkal konkrétebb volt az a *Tűzre* rendkívül jellemző törekvés, amely egyrészt a magyar irodalom egységének elve

⁴ VAJDA a világháború előtt alapított és az államfordulat után még néhány évig fennálló régi vágású pozsonyi hírlapnak: a *Híradónak* volt belső munkatársa.

⁵ Az I. évf. 27. számáig bezárólag a címfejen ez a szöveg szerepelt: „Kéziratokat nem fogadok el, miután a *Revű* minden cikkét, hírét magam írom.”

⁶ Az egyik „olvasó” a következő vallomást teszi VAJDÁNAK: „Főképp Ön miatt olvasom évek óta a *Híradót* és csakis az Ön írásai kedvéért a *Tavaszt*.”

⁷ *Új magyar irodalom* (I. évf. 25. sz.)

⁸ GÖMÖRI Jenő Tamás neve egy nagyszerű vállalkozása, az 1910-től 1915-ig szerkesztett *Modern Könyvtár* révén vált általánosan ismertté. 1920–1922-ben a *Modern Könyvtár* folytatásának tekinthető *Új Modern Könyvtár*at létesítette és szerkesztette Bécsben.

⁹ GÖMÖRI Jenő: *Induló*. *Tűz* I. évf. 1. sz.

¹⁰ BARBUSSE üdvözlő levelé: fakszimilében és magyar fordításban is hozta az első szám. BARBUSSE üdvözlötte a „szép szándékot”, mellyel „a humanizmus szellemét a mindennapi életbe akarják bevenni”, de megjegyezte, hogy „a mi napjainkban már nem elegendő csakis és kizárólag emberszeretőnek lenni... Nem lehet elhallgatni, hogy a humanisták, akik egyszersmind individualisták is, ... a határozatlanság miatt, mely vezető szellemeiknél eszközeiket illetőleg megnyilvánul, az eszmék harcába bizonyos zavarosságot visznek. Úgy gondolom, itt az ideje, hogy arra hívjuk fel őket: ésszerű és keresztyül-vihető eszményeket tüzzenek maguk elé és az eddig szétforgácsolt erőket ezek megvalósítására koncentrálják.”

alapján a részekre szétvált magyar irodalmat akarta összefogni,¹¹ másrészt a kultúrközöség szellemében a magyar irodalom és az utódállamok nemzeti irodalmi között óhajtott baráti kapcsolatot teremteni.

Az első számban közölt programeikk irodalmi célkitűzése a folyóiratot erősen a *Nyugattal*, illetve a *Nyugat* osváti irányvonalával, közléspolitikai koncepciójával rokonítja: „A Tűz nem akar egy kizárólagos szellemi iránynak, áramlatnak, világszemléletnek képviselője lenni, hanem minden irányt, áramlatot, szemléletet szőhöz juttat, ha az az egyetemes emberi kultúra kereteibe beilleszthető, s ha a megszólalásában ihlet és tehetség érzik... Minden irodalmi konzervativizmustól távol állva a Tűz a tehetségek lapja kíván lenni.¹² Ezen a szélesre tárt kapun belül a szerkesztő ízlése a *Nyugat* által képviselt, klasszikussá higgadt irodalmi modernséggel egyezett meg; a *Ma*-isták szépirodalmi alkotásainak és vitacikkeinek készségesen helyet adott, de eszményeikkel és produkcióikkal szemben többször is észrevehető tartózkodást tanúsított.¹³

A *Tűz* irodalmi programjában jelentős helyet foglalt el a csehszlovákiai magyar irodalmi élet kibontakozásának elősegítése, a tehetséges írók összefogása, új talentumok felfedezése, és nevelése útján. A veszedelmes mértékben elburjánzott dilettantizmus ellen a lap kezdetől írtóhadjáratot hirdetett, és a dilettantizmus leghatékonyabb ellenszerének tekintett egészséges kritikai szellem és irodalmi közvélemény megteremtésére törekedett.

A feladatul tűzött eszmei és irodalmi program teljesítése a lap pályájának első szakaszában meglepően magas szinten valósult meg. Az impozáns terjedelmű¹⁴ és nagyszemű összetételű első két számban (I. évf. 1–2. és II. évf. 1–2–3. sz.) — melyeknek színvonal a korabeli legjobb folyóiratokéval vetekszik — izgalmasan érdekes ankétok indulnak, bennük a külföldi irodalom és az emigráció kiváló képviselői szólalnak meg; a szépirodalmi anyagban egy sor reményteljes fiatal csehszlovákiai magyar író lép fel; a tudományos, kritikai és közgazdasági rovatban többek között IGNOTUSNAK, SINKO ERVINNEK, LENGYEL JÓZSEFNEK és KOMLÓS ALADÁRNAK a tanulmánya, KIERKEGARD filozófiájának és a STINNES-féle közgazdasági elméletnek az elemzése szerepel; a II. évf. 4. számában a *Korunk* későbbi szerkesztőjének, GAÁL GÁBORNAK a neve a kritikai rovat vezetőjeként tűnik fel.

A *Tűz* ankétjai közül az irodalomtörténeti szempontból legérdekesebb visszhangot az a hosszan hullámozó ankét váltotta ki, amelyet a korabeli magyar irodalom fejlődési problémáiról az első számban indítottak meg. Ennek az ankétnak központi kérdésévé a *Ma*-isták avantgardista mozgalma vált, amelyről többek között BALÁZS BÉLA, BARTA SÁNDOR, KOLNAI ARTÚR, LENGYEL JÓZSEF, LESZNAI ANNA, MÁCZA JÁNOS és MIHÁLY ÖDÖN nyilatkoztak. A mozgalomról bővítről szóló BARTA, LENGYEL és MÁCZA nyilatkozatai mellett¹⁵ BALÁZS BÉLA és LESZNAI ANNA hozzászólása emelkedik ki. BALÁZS BÉLA a *Ma* képviselőit „egy bomló és hitetlen kultúra elvetélt, kétségbeesett hangadóinak” nevezi akik azonban szerinte „a missziójukat méltán fogják betölteni, mert becsületesek s tehetségesek, és tagadásuk forró szenvedélyű és tartalmas. Kassák Lajos, és Barta Sándor bizonyára a magyar irodalom legelső sorába tartoznak.” LESZNAI ANNÁT „Kassák és sok

¹¹ „A kultúra platformján akarjuk összehozni és egyesíteni a szertehúzó és ezért gyengülő magyarságot, magyar erőket” — írja GÖMÖRI JENŐ az induló *Tűz* programcikkében.

¹² GÖMÖRI JENŐ: i. m.

¹³ Az 1923. évi 6. számban például FORBÁTH IMRE aktivista versét (*Dialogus*) a következő szerkesztői megjegyzéssel közli: „A modern magyar „aktivista” líra egyik képviselőjét mutatjuk be e verssel, abból a szempontból kiindulva, hogy a *Tűz* közönségének minden irodalmi irányt meg kell ismertessünk.”

¹⁴ Az első kettős szám 128, a második hármas szám (II. évf. 1–2–3. sz.) pedig 160 oldalas terjedelmű volt.

¹⁵ Ezek az I. évf. 1–2. számában jelentek meg.

schizmájú követői jobban érdeklik", mint ADY és BABITS, akik — az ő véleménye szerint — „iskolájukkal együtt már a tegnapé.”¹⁶

Az európai kultúra jövőjéről 1922. szeptember 24-én meghirdetett ankét három kérdés¹⁷ mintegy száz élvonalbeli írónak tette fel GÖMÖRI Jenő Tamás. A hozzászólók között — akiknek a szkepticizmus és pesszimizmus az optimizmussal s az európai kultúra megújódásának reményével váltakozott — többek között Bertand RUSSEL, Sig-mund FREUD, CHESTERTON, GALSWORTHY, Andersen NEXÖ, Theodor DREISER, MARI-NETTI és Max BROD szerepeltek. Ehhez az ankétához — egy másik ankét kapcsán — a szlovák Štefan KRĚMÉR is hozzászólott. KRĚMÉR az ankét kérdésfelvetési módját a maga részéről és a szabadságához eljutott szlovák nép részéről is pesszimistának nyilvánította, és azt a reményét fejezte ki, hogy „talán a kibontakozásban levő szláv élet megoldja Európának egynémely krízisét.”

A *Tűz*ben szereplő csehszlovákiai magyar írók népes gárdájából DARKÓ István, FALU Tamás, FORBÁTH Imre, FÖLDES Sándor, N. JACZKÓ Olga, KOMLÓS Aladár, KULTSÁR Miklós, LÁNYI Menyhért, MÁRAI Sándor, MÉCS László, MERÉNYI Gyula, MIHÁLYI Ödön, NEUBAUER Pál, SÁNDOR Imre, VOZÁRI Dezső stb.) MÉCS Lászlót és N. JACZKÓ Olgát a lap saját felfedezettjének tartotta. MÉCCSEL kapcsolatban ezt később jobb oldalról kétségbe-vonták, és arra hivatkoztak, hogy versei más szlovákiai lapokban — így például a kassai *Esti Újságban* és a *Tavaszbán* — korábban jelentek meg. Ez a valóságnak megfelelő tény nem mond ellent annak, hogy Mécsset a *Tűz* fedezte fel: első jelentős versei (*Ballada az életről, Hajnali harangszó*) itt jelentek meg, és költőjük nem mindennapi tehetségét első ízben és hozzáértő módon a *Tűz* szerkesztője állapította meg. Mécs kezdő lírájának „világszerető” és „emberölelő” pátosza a *Tűz* profiljába, elvont emberszeretetet, „ember-politikát” hirdető eszmei krédójába tökéletesen beleillett. Nem csoda, hogy a lap Mécsset kezdettől fogva lelkesen népszerűsítette és irodalmi estjeinek központjába állította.¹⁷

A nyilvánosság előtt még ismeretlen N. JACZKÓ Olga írásai MÉCS László közvetítésével jutottak el a *Tűz* szerkesztőjéhez.¹⁸ GÖMÖRIT különösen a novellák érett ízei lepték meg, *Egy szlovenszkói új magyar író* címmel lelkes felfedező cikket írt a novellákkal és versekkel is bemutatott N. JACZKÓRÓL: „Író

született. Új magyar író. Neve: Nátolyá-né Jaczko Olga. Nem akarom, még nem szabad, de nem is szükséges azt mondani, hogy: nagy író. Még nem az. . . De: író. Annyira tisztetem ezt a szót: író, hogy nem mernék vele visszaélni. . . Nagyon mondom már akkor is: író született! Nem minden ereszt alatt születnek a magyar írók, dobbantani kell és felfigyelni, ha egy született.”¹⁹

Annak a törekvésnek, amellyel az induló *Tűz* „a kultúra közös platformján” ígérte „közelebb hozni a magyar, szlovák és cseh lelket”,²⁰ a lap teljes mértékben eleget tett. A csehszlovákiai magyar folyóiratokban rendszeressé váló — és, sajnos, meglehetősen egyoldalú — kapcsolat-kultuszt a *Tűz* honosította meg. GÖMÖRI már a lap első számának élén egy olyan általa szerzett verset hozott (*Izenet a szlovák költőkhöz*), amelyet Martin RÁZUSnak a magyar költőkhöz intézett versére (*Odkaz. — Maďarskymi básnikom*) írt. RÁZUS versének 11 sorát (szlovák eredetiben és magyar fordításban) az *Induló* című

¹⁶ II. évf. 1. (4.) sz. 13–14. l. (Ez a szám volt a *Tűz* első rotációs száma; 1922. VII. 9-i dátummal jelent meg.)

¹⁷ A *Tűz* többek között Pozsonyban és Kassán rendezett irodalmi esteket.

¹⁸ Mécs közvetítő leveléből GÖMÖRI idézi azt a részt, melyben arról van szó, hogy N. JACZKÓ Olga világtól távoles paplakban nőtt fel, s magánúton végzett 4 polgárijával autodidaktának számít.

¹⁹ II. évf. 1–2–3. sz. 32–33. l.

²⁰ GÖMÖRI Jenő: *Induló*. I. évf. 1–2. sz.

²¹ GÖMÖRI versének az alcíme ez: *Martin Rázusnak, az Odkaz (Maďarskymi básnikom) (Izenet magyar költőkhöz) költőjének ajánlom.*

programcikkében idézte. Az első számban ezen kívül még egy VAJANSKY-novellának, egy VRCHLICKY- és egy Antonín SOVA-versnek a fordítása, valamint egy szlovák tárgyú ismeretetés (KENESSEY László: *Két szlovák antológiáról*) szerepelt. A lapnak a szlovák és cseh irodalom iránti érdeklődése és figyelme a további számokban is intenzív maradt.

A *Tűz* — annak ellenére, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom fellendítésében aktív szerepet vállalt és töltött be, és a csehszlovák-magyar kulturális közeledés útját úttörő módon egyengette — nem tudott a csehszlovákiai magyar irodalmi élet szerves, immanens részévé és szélesebb hatást és befolyást kiváltó belső orgánumává válni. Ennek oka egyrészt a lap külső (bécsi) szerkesztésében és kiadásában, másrészt a kisebbségi irodalmi közvélemény teljes kiforratlanságában — felkészületlenségében és a strukturális eltolódásokat akkor átélő kisebbségi társadalom szellemi kapacitásának gyengeségében rejlett. Azt a színvonalat, s irodalmi kultúrát, amit a *Tűz* képviselt és kínált, az eltartó bázisul hivatott kialakulatlan és létproblémákkal küzdő kisebbségi közönség még nem volt képes sem megemészteni, sem honorálni. Ilyen körülmények között „a lap csakhamar beszűkült. . . , fokozatosan elszűrkült”²², és elsorvadt. A *Tűznek* ezt a szükségszerűség jellegével beálló visszaesését és elsorvadását VASS László a következőképpen jellemzi: „... Jóllehet minden irányzatnak, szellemi áramlatnak helyt adott hasábjain, és mindenkor a magyar kultúra magasságait akarta mutatni, s ugyanarra a magasságra akarta hozni az utódállamok egész magyarságának kulturális szintjét, mégis rövid idő alatt el kellett sorvadnia, mert még nem alakult ki egészséges irodalmi közvélemény, egyszerűen nem volt még jelen a művelt olvasó, aki minden előkészület nélkül be tudta volna fogadni a légűrbe fúródó magasságok hideg szikrázását.”²³

TURCZEL LAJOS

A „Névtelen költő” két verse a *Tűz* című bécsi folyóiratban. A GÖMÖRI Jenő Tamás által szerkesztett *Tűz* című bécsi emigrációs folyóirat 1921-ben Pozsonyban indult meg és azt az utódállamok, valamint az emigrációs írók fórumaként tartja számon az irodalomtörténet. A lap terjesztésére Pozsonyban csak az első évben nyílt lehetőség. A második és a harmadik évfolyam már Bécsben jelent meg.

Bécsben rotációs gépen nyomták a lapot; ez volt talán az első rotációs eljárással készült magyar hetilap. Terjeszteni természetesen csak Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában lehetett. Magyarországra csak csempészúton juthatott be.

A lap szelleme és a munkatársi gárda személyi összetétele kihívta a kurzus ellen-szenvét és dühét. Az ugyancsak GÖMÖRI Jenő által szerkesztett *Új Modern Könyvtár* sorozatának egyes füzetait 1922-ben tiltották ki Magyarországon a postai forgalomból.

Ilyen előzmények után kereste fel GÁBOR Andor, még az *Új Modern Könyvtár* kitiltásának évében a *Tűz* főszerkesztőjét, akit két legújabb versének közlésére kért fel. A szóbanforgó költemények — a *Negyven felé* és a *Tehetlenség* — szerzőként a „Névtelen költő” aláírást viselték.

GÁBOR Andor bécsi emigrációs pályafutása során politikai verseit, cikkeit neve alatt adta ki. A horthysta cenzúragépezet jól ismerte a „hangját.” A Bécsi Magyar Kiadó gondozásában megjelent két gyűjteményes munkáját, az *Ezt ízenem* című politikai cikkgyűjteményt (amely a felszabadulás után *Bécsi levelek* címen látott napvilágot), valamint *Az én hazám* c. verskötetét 1920-ban (*Posta és Távirtdai Rendeletek Tára* 1920. 61. sz.), illetőleg 1924-ben (Uo. 1924. 57. sz.) juttatta a kitiltás sorsára. Az említett költemények a *Tűz* 1922 július 23-i és november 5—12—19-i számában jelentek meg.

²² Ezt a megállapítást SZABOLCSI Miklós teszi a *Tűzről* a *Fiatalkor életek indulója* — *József Attila pályakezdése* című könyve (Bp. 1963.) *Kitekintés és korkép* című fejezetében (521. l.)

²³ VASS László: *Az irodalom. Az Ország Útja* 1938. 6. sz. 119—126. l.

A rejtély megoldásával BARTA Lajos *Névtelen magyarországi költő 1922-ben* című verselemző cikkében foglalkozott. (*Tűz* 1922. augusztus 13.) Ebben az analízáló munkában a szerző azt óhajtja bizonyítani, hogy a „Névtelen költő” KOSZTOLÁNYI Dezső.

BARTA verselemző cikkét szerkesztői sorok vezetik be, amelyekben GÖMÖRI Jenő a leghatározottabban állást foglal KOSZTOLÁNYI szerzősége ellen:

„Közljük Barta Lajos írását. Ám nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a bírálattal semmi tekintetben sem értünk egyet s azokért minden felelősséget természetesen BARTA Lajosra kell hárítanunk. Különösen pedig nem vállalhatjuk a felelősséget Barta Lajos ama csodálatos alaptévedéséért, hogy a „Névtelen költő” aláírással megjelent verset Kosztolányi Dezső írta volna. Kosztolányi Dezsőt mi a modern magyar irodalom egyik reprezentatív költőjének tartjuk és mondanunk sem kell talán, hogy örömmel hozzuk a „Tűz”-ben műveit, amint hogy egy prózai művét hoztuk is már a „Tűz”-ben teljes nevével. Azonban az igazság és a valóság kedvéért nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a „Negyven felé” című verset nem K O S Z T O L Á N Y I D e z s ő írta, akit Barta Lajos e cikkében a vers szerzőjéül állít be s akit előttünk névleg is szilárd hittal a vers szerzőjének állított.”

Ezek után BARTA Lajos sorról-sorra elemzi a költeményt és megállapítja: „E versben — amilyent Ady óta nem írtak az élet végső dolgait illetően — nem az Emberiség keres magának az élet-vonalak kaoszában eredőt, de egy ember csinál magának életösszefoglalást, egy ember marcangolja szét idegeit, döfi törét kortársaiba és ordítja ki végrendeletét.”

A *Tűz* augusztus 27-i számában GÖMÖRI Jenő főszerkesztő újabb, KOSZTOLÁNYI szerzőségét cáfoló önálló eszmefuttatása lát napvilágot. Ebben a cikkében a szerkesztő részletesebben fejti ki az augusztus 13-án megkezdett gondolatmenetét.

A heves vitát FRANYÓ Zoltán, a kiváló műfordító szeptember 24-i rövid tanulmánya zárja le. Ebben a következőket írja:

„Azok mellett a vitatkozó analógiák mellett, melyek BARTÁT, a kritikust zsákutcába csalták — a KOSZTOLÁNYIÉVAL is fölerő formai tökéletesség, a ritka rímek rutinos perdülése, a stancák öblösen zengő processziója, a képzelet-kapcsolás megdöbbenő eredetisége — ezek mellett az ismertető — illetve félreismerető — jelek mellett bőségesen akadnak a versben, melyek első villanásra elárulják költőjüket:

„Szeretnék lenni egy a dús tömegből,
A milliók dalából egy ütem
E dal fel fog zendülni s tőle megdől
Az óriási börtön, ez hitem.”

Vagy

„Én türelmet, várást prédikálok
És nem megnyugvást és nem enyhülést,
Csak néha álmodozva félreállok,
Megnézni, mellyel ölni kell, a kést!”

Ha bárhol egyebütt még lehetne kétség, ez a sor — „mellyel ölni kell, a kést” döntő írója mellett. Ez a „kell” egy egész világszemléletet fejez ki.”

Eddig a FRANYÓ-idézet, és ennek alátámasztására, hadd idézzük magát GÁBOR Andort, aki a *Mert szégyen élni s nem kiállani* című verskötetéhez írt ajánlásában a *Negyven felé* című versben kifejezett *Ars poetica*-ja mellett tesz újból hitet:

„Én mindent félretettem,
Mi embert halni gátol,
És éles penge lettem,...
Mely már ölésre bátor...
Végé hát kezdedbe küzdő,
S vigy ellenséged ellen.”

GÖMÖRI Jenő már 1933-ban érezte Bécsben a fasizmus előszelét, és elhatározta, hogy hazatér. Egy alkalommal összetalálkozott KOSZTOLÁNYIVAL, akinek elmondta a BARTA-féle feltevést. KOSZTOLÁNYI e fantasztikus feltevés hallatán csendesen elmosolyodott. Ennyit talán a *Negyven felé* című verssel kapcsolatos apróságról, amelyet GÖMÖRI Jenő volt szíves közölni velem.

Ma természetesen szinte érthetetlennek tűnik, hogy miképp lehetett egyetlen pillanatig is arra gondolni, hogy a költemény szerzője KOSZTOLÁNYI. A vers forradalmi hangja, a lázadás szelleme, minden kétséget kizáróan KOSZTOLÁNYI ellen vallott.

A *Negyven felé* című vers proletárköltő vallomása.

A másik *Névtelen költő* aláírással publikált költemény, a *Tehetetlenség* pályafutását: hoz nem hangos újságviták kapcsolódnak, hanem egy érdekes cenzúratörténeti adalék-

Szám: 196 185/1925.

Magyar királyi belügyminiszter

VII.

Tárgy: Gábor Andor: „Mert szegyen élni s nem kiáltani”
című versfüzete terjesztésének eltiltása. —

Valamennyi vármegye alispánjának, a m. kir. állami rendőrség budapesti és valamennyi kerületi főkapitányának és valamennyi csendőrkerületi parancsnokságának.

Megfelelő eljárás végett közlöm, hogy Gábor Andor Wienben „Ama” kiadásában megjelent „Mert szegyen élni s nem kiáltani” című versfüzetének terjesztése az 1914. évi XIV. t. c. 10. §-ának 3. bekezdése alapján eltiltván a kereskedelemügyi miniszter úr e sajtótermék postai szállítási jogát is megvonta. —

E sajtótermék bárhol taláható példányai elkobzandó és terjesztői ellen eljárás indítandó. —

Budapest, 1925. évi június hó 5-én. —

A miniszter rendeletéből:
Dr. Boócz
miniszteri osztálytanácsó

Ebben a versfüzetben szerepelt többek között a „Tehetetlenség” című vers is. A cenzor figyelmét nem kerülhették el a következő sorok, melyek a vers mondanivalóját egyértelművé teszik:

Én érzem, én érzem és nincs
nyugvásom.
Ha kezem kinyújtom, halál a fogásom.
Még nem ölhetem meg. De legalább
sirját
Hadd ásom, hadd ásom!

Az 1922. évben még egy alkalommal választotta GÁBOR Andor a „Névtelen költő” megjelölést. A *Panoráma* című bécsi hetilap II. évfolyamának 38. számában jelent meg az „Ezerkilencszázhuszonkettő” című verse. Ebben a költeményében kiabrándultságáról vall, de a csalódás érzésén keresztül jut el GÁBOR Andor az új erőgyűjtés szakaszába, amely a további kemény harcok lankadatlan folytatásához vezet.

A kérdéses GÁBOR Andor versek megjelenése óta több mint negyven esztendő telt el. Akkoriban GÖMÖRI Jenő Tamáson kívül, a „Névtelen költő” kilétéről csak egy-két beavatott tudott. A versek megjelenésének körülményeire a 75 éves volt főszerkesztővel folytatott beszélgetéseim során derült fény. Az említett három vers eredeti címmel szerepel a felszabadulás után megjelentetett GÁBOR Andor-kötetben.

SILFEN JÁNOS

Adatok a XX. századi magyar író és kiadója közötti kapcsolathoz. (Részletek a Kner levelezéséből.) A XX. századi író kapcsolatairól kiadójához, nyomdászához jóval kevesebbet tudunk, mint régebbi korokéból. Valóban úgy van, hogy mióta megszakadt a közös feladattól fakadó kapcsolat író és kiadó között s az jóformán csak a honorárium kérdésére szorítkozik, azon túl alig nyílik alkalom eszmecserére irodalmi, művészeti, társadalmi kérdésekről, a könyv előállításának formai vonatkozásairól nem is beszélve. Ebben a modern kiadó személytelen volta is szerepet játszik, régen a részvénytársasági formában működő kiadó igazgatója és az író között legalább annyi áttétel volt, mint napjainkban. Magasabb szintű megbeszélésre tőkés viszonyok közt is ritkán adódott alkalom, de kivétel volt ez alól a gyomai KNER-kiadó, bár nem mérhető a korszak nagy kiadóvállalataihoz. De éppen ennek köszönhetjük, hogy Thomas MANN, BALÁZS Béla, LESZNAI Anna, SZABÓ Dezső, LUKÁCS György, SZABÓ Lőrinc, KARDOS László, GELLÉRT Oszkár stb. korai műveinek kiadására vállalkozó KNER Imre személyes ügyének tekinthette az irodalmat, a tipográfia esztétikai vonatkozásainak társadalmi vetületét is kutathatta, s eközben közte és az író, a szerkesztő és az illusztrátor között olyan természetű kapcsolat alakult ki, amely az író-kiadói viszony szokványos kapcsolatainál sokkal mélyrehatóbb.

TEVAN Andoré sem fogható hozzá, mert közte és írói között a levelezés alig terjedt túl a honorárium s esetleg a terjedelem néhány kérdésén, még TEVAN Andor—KELETI Arthur—HINCZ Gyula levelezés is csak részben kivétel ez alól. KNER Imrét azonban erős társadalmi érzéke hajtotta a problémák észrevezésére, s a benne élő reformer indulat azok boncolásához, még ha tenni egyébként vajmi keveset tehetett is.

Mi minden tükröződik ebben a kiadó és írója közti viszonyban, a ránk maradt levelezésben, természetesen nem lehet tárgya egy rövid s inkább csak illusztratív jellegű bemutatásnak. De talán mégis fölhívja a figyelmet a problémára, író és kiadó közötti kapcsolat vizsgálatának szükségességére. Ezen a téren nem elég ugyanis csak az egyik fél, tehát az író levelezését közölni, főleg nem akkor, amikor a kiadóé is bőven tartalmaz az irodalomtörténet számára közérdekű mondanivalót. KNER Imrét az irodalmi élet pletykái nem érdekelték, őt a mű, az ember és a társadalom érdekei izgatták, ezért veti fel saját munkája problémáit s állítja villámfénybe. Ezért láttat messzeágazó összefüggéseket. Az emberiség egyetemes érdekével nála mindig összhangban állott a nemzeti érdek. Közben a magával való soha meg nem elégedés megint olyan jellemvonás, ami ebben a formában és mélységben csak egyéni kiadó esetében lehetséges.

Mindezek hogyan is tükröződnek írók és kiadójuk levelezésében: milyen irodalmi, esztétikai, társadalmi, tipográfiai kérdések merültek föl, milyen szempontok határozták meg a közönséghez eljutó munka formai követelményeit, ezt mutatom be az alábbiakban egyetlen év, még hozzá a gazdaságilag igen nehéz 1932-es esztendő gyomai könyvtermékeivel kapcsolatos levelek alapján.

1932 bizonyos tekintetben vízválasztó a KNER-könyvkiadó történetében. Mert bár 1933-ban jelenik meg az északi sorozat utolsó része, ez még ennek az 1932-es esztendőnek eredménye s ezután már javarészt csak olyan könyvek készülnek, amelyeket bizonyos alkalmak szülnék avégből, hogy nem is annyira a kiadó, mint inkább a nyomda ily formában is életjelt adjon magáról. A KNER Imre részéről sokszor elhangzott fenyegetőzés ettől kezdve válik valósággá: csakugyan felhagy a kiadással. Ami ezután történik, az már nem könyvkiadás — a szónak megszokott értelmében.

1932 márciusában készült el a Magyar Bibliophil Társaság megbízásából FITZ József: *Hess András a budai ősnymondász* című könyve 400 számozott példányban, a társaság tagjai számára, diósgyőri bordázott és merített papíron s további 200 példány diósgyőri famentes papíron a könyvpiac részére. A 195 oldalas mű a lipesei egyetemi (Univ) betűből készült, amely betű, mint éppen ez a könyv bizonyítja, kitűnően tudta megteremteni a XV. század könyvvilágának hangulatát. A könyvet természetesen

KNER Imre tipografizálta. Ennek egyes kérdéseiről FITZ Józsefhez írt nagyszámú és igen értékes levelezésében olvashatunk.¹

A könyv tipográfiájával is kivívta a néhány hozzáértő elismerését, de KNER Imre, tudta hogy kedvezőbb körülmények közt még ennél is lényegesen jobb, tökéletesebb munkát végezhetne.

„Őszintén megírom — olvassuk egy FITZ Józsefnek 1932. április 7-én küldött levélben — hogy a festékezés nem sikerült olyan egyenletesre, mint szerettem volna, de hát nem tehetek róla, mert a példányszám oly kicsiny, hogy alig indul el, már le is járt s nincsen elég idő a beigazításra. Maga az, hogy a 600 példányt kétféle papíron kell nyomni, is zavar s zavarnak nagyon a klisék, amelyeknek más festékezés kellett, mint a szövegoldaloknak. A Jegyzetek pedig, amelyek betűje egykorú, cca 6 éves, a garmonddal, élénken illusztrálják azt az állítást, hogy a kis grádusok élettartama mennyivel kisebb a nagyokénál”. — „De hát hiba nélkül nincsen munka s ki tudja, késői kutatók milyen mélyreható következtetéseket vonnak le ezekből a differenciákból.” — „Kérem — írja egy másik, 1932. május 14-én kelt levelében — vegyen kezébe német tudományos műveket, majd meglátja, nincsen semmi okom arra, hogy magammal megelégedett legyek. Ott künn ennél sokkal szebb kiállítást is természetesen találunk, egy tiszta, famentes papírosra nyomtatott, rendes fekete festékezésű, korrektül szedett oldalpár” már művészi élményt jelenthet — egyéb magyar kiadványokhoz képest. Úgy érzi: nagysága csak gulliveri a többi magyar nyomdász között. Hiszen a „nívósüllyedés itthon óriási, a reklám egészen szemérmetlen, — és az emberek kvalitásérzéke annyira leromlott, hogy akármit el lehet velük fogadtatni.”²

Noha FITZ József könyve nem BODONI betűjéből készült, hanem az említett Univ (lipcsei Egyetemi) antiquából, igen szépen illeszkedik bele a nyomda ezévi termékeibe, amelyeknek már mindegyike klasszicista stílusban készül.

Ebben a felfogásban született meg az a két művészeti mű is, amely ugyancsak 1932-ben került ki a gyomai sajtóból, az év november havában. ABA-NOVÁK huszonnégy és IVÁNYI-GRÜNWALD tizenkilenc reprodukciójáról van szó. Mindegyik 250 példányban készült, BODONI-antikvával, a félévásznonkötéseket KNER Erzsébet készítette. Olasz és magyar nyelvű önéletrajz vezetni be mindegyik kötetet, amelyek az egyszínnyomású művészettörténeti kiadványok között — nyomás tekintetében — a magyar nyomdaipar legszebb termékei. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy ezekéhez hasonló gondossággal a mai napig sem készültek ugyanilyen szinten művészeti kiadványok. Ennek oka természetesen nem az, hogy mindössze huszonnégy illetve tizenkilenc reprodukcióról volt szó, mert hiszen más kiadók is adtak már ki és más nyomdák is készítettek hasonló terjedelmű művészeti munkákat, de hol marad ezek tipográfiai gondossága KNERÉK munkája mögött?!

Ebben az évben készült a nyomdában MÁRAI Sándor: *Teréz* című elbeszélése, japán fűzésben. Minden második oldalpáron jön csak a szöveg. HAIMAN—KNER György tipografizálta. BODONI-antikvából készült egészvászonkötésben.

Az 1932. évi GOETHE emlékünnepek alkalmából az egyetemes kultúrközösséggel való szolidaritását a KNER „könyvnyomtató” négy remekbekészült kiadvánnyal fejezte ki. Nagy formátumban megjelentette a lipcsei GOETHE kiállításra a költő híres versét: a *Wanderers Nachtlid*-et. A lipcsei Verein Deutsche Buchkünstler, amelynek KNER Imre levelező tagja volt, 1932 nyarán *Goethe in der Buchkunst der Welt* címmel kiállítást rendezett. Ennek egyik kiemelkedő látványosságát a *Hundert Drucker der Welt huldigen Goethe* című csoport alkotta. Benne száz különféle nemzetiségű nyomdász egy-egy erre a kiállításra készített kompozícióját állították ki. A rendezőség KNER Imrét is felkérte a részvételre. Erre válaszul egy 50×36 cm-es lapon kinyomtatatta GOETHE fenti versét

¹ H. KNER Zsuzsa birtokában.

² KNER Imre — FITZ Józsefnek 1932. december 17.

a kompozíció középebe állítva, keretdíszben s körülötte helyezte el Szász Károly, MÓRICZ Zsigmond, TÓTH Árpád, KOSZTOLÁNYI Dezső, PÁSZTOR Árpád, GELLÉRT Oszkár, SPONER Antal, KABOS Ede, DÓCZI Lajos és KARDOS István fordítását, összesen tizet. Az egyetlen lapból álló nyomtatványt a GOETHE-kor legjobb betűjével, Giambattista BODONI antikvájából, a klasszicista tipográfia szellemében készítette. A tipográfus számára a feladatot az jelentette, hogy mindegyik versnek más volt a külső képe, a sorok különböző hosszúsága miatt mindegyik más-más folthatást adott s ezek között kellett egyensúlyt teremteni. Ebből az egészen ritka nyomdatermékéből néhány példányt külön nyomtatott szöveg kíséretében barátai számára is készített. Ma csak egyetlen példánya ismeretes.

A *Wanderers Nachlied* mellett a hazai közönség részére pedig három színes kis kötetben GOETHE három korszakát mutatta be, az ifjú, a férfi, és az öreg GOETHE-t. A verseket SZABÓ Lőrinc fordította, a prózai részeket TURÓCZI-TROSTLER József és ő írta a záró tanulmányokat is. A kötetek mindegyike tiszta klasszicista stílusban készült ideiglenes szürke papírkötésben, amelyből könnyen kiemelhető a szövegrész s tetszés szerinti kötésbe köthetethető.

Az 1932-es évben a KNER-ék által készült könyvek közül csak néhány jelent meg saját kiadásban. Ebben az évben egy egészen érdekes és különleges munkát bocsátott ki a KNER-cég, éspedig KAZINCZY Ferencnek NAPOLEONnal kapcsolatos epithalamiumát, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyetlen példányról készült hasonmás kiadásban. Az 1932 decemberében megjelent könyv kereskedelmi forgalomba nem került s kizárólag közgyűjtemények és a sajtó alá rendező, bevezetőt író REXA Dezső és a tipográfiai magyarázattal szolgáló KNER Imre barátai számára készült, 240 számozott példányban. A 25,5-szer 42 cm-es nagyságú kiadvány fakszimile része a Gross-Ullersdorf-i papírgyár papírján készült, a könyv többi része diósgyőri papíron. Nemcsak a nyomtatott epithalamium szövegét adta ki fakszimilében, hanem KAZINCZY Ferencnek a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában lévő eredeti kéziratát is közli ugyancsak hasonmásban, mindkettőt eredeti nagyságban. Ez indokolja a szokatlanul nagy formátumot.

Az ily természetű kiadványok természetesen csak szűk körben számíthatnak érdeklődésre, ami körül érdekes vita kerekedik KNER Imre és SZABÓ Lőrinc között.

SZABÓ Lőrincnek egyik kötete ugyanis, amelyen a Pantheon szerepel kiadóként, a *Te meg a világ* című, a gyomai nyomdában készült ugyancsak az 1932-ik évben. E könyv egyik legszebb puritán stílű terméke a nyomdának. Az alább ismertetésre kerülő igen tanulságos levélváltásból nemcsak SZABÓ Lőrinc kötetének egyes körülményeire találunk mai szemmel nézve is érdekes és jellemző adatokat, hanem e levelek olyan műhelytitkokba engednek bepillantást, amelyek érdekfeszítők mindazok számára, akik nemcsak szeretik a könyvet, hanem a könyv sorsa és rajta keresztül a magyar kultúra helyzete iránt is érdeklődnek.

Van-e értelme az ilyen KAZINCZY-féle kiadványnak, nem luxus-e ez, ebből indult ki e sok mindenre rávilágító levélváltás. SZABÓ Lőrinc „vita”-indító levelében úgy állítja be a kérdést, mintha nem a maga véleményéről volna szó, noha — a sorok közt — egy kicsit a maga aggályára is választ vár:

„... Bizony, ha én magam is nem helyeselném a dacot és tüntetést a korral szemben, igazat adnék azoknak, akik ilyenkor felháborodnak: — 'micsoda örülség ilyesmit és így kiadni!' Aztán meg végtelenül tisztellem az egyéni munka öncélúságát és így csak tetszéssel tudok szólni a kiadványról. Tetszéssel, anélkül, hogy pártolnám, anélkül, hogy bíztatnám hasonló dolgokra. Mert jobb szeretném, ha hasonlóan dacos és korelles tüntetést más tartalommal csinálna: filológia helyett valami művészetivel. Ugye nem ért félre? Én az egyént tisztellem, a létrehozott szépet és nagyszerűt; és természetesen tartom, hogy az egyén céljai, szükségyszerűen támadt produktumai nem ítéletké meg kívülről (egy másik egyénből) igazságosan, függetlenül. Igazságosan csak akkor ítéletjük

meg az ilyen nyomdai csodák értékét, ha *mint a halottal*, olyan érdektelenek vagyunk. Ezért mondtam egy valakinek, aki kifakadt nálam a Kazinczyra:

— Nézd, ha egy 100 éves német író valamely újonnan felfedezett versét adta volna ki faksimilékkel egy lipcei kiadó és elküldte volna neked a könyvet, akkor nem lennél felháborodva. Akkor csak a nyomdatechnikát néznéd benne (amit most is elismersz) és zavartalan lenne az élvezeted. Most a te saját érdekeid közbeszólnak, megkeserítik a tetszésedet és kétségbevonatják veled, hogy joga volt-e Knernek ilyesmit csinálni. Kérdeznéd ezt, ha lipcei cégről volna szó?”

Így adja elő tépelődéseit a KAZINCZY-kiadvány kapcsán s feladja a kérdést KNER Imrének, mit szól hozzá? Majd más témára csapva, azt kérdezi:

„Nem látta véletlenül a Pesti Napló karácsonyi számában megjelent 'Gyermekverseimet'? Egész kötetet akarok csinálni ilyesmiből, — magamból, a saját gyermekeim által adott anyagból s magyar, német, angol és francia népművészeti gyerekeskedésekből. Ezekkel volt legnagyobb közönségsikerem, minden oldalról újakat kérnek, felnőtt-helyeken szavalják, stb. . .”³

E levélre, mihelyt megkapta, KNER Imre azonnal hosszan válaszolt. Elméleti és gyakorlati szempontból elemzi azokat a kérdéseket, amelyek nemcsak annak a kornak könyvbarát-gondolkodásába engednek bepillantást, de hasznos útmutatásokat tartalmaznak minden idők könyvbarátai számára is. Ezen — 1933. január 31-én kelt — levélben először is megköszöni a SZABÓ Lőrinc: *Te meg a világ* című verskötetéről megjelent recenziókat, amelyeket a költő elküldött hozzá, aztán megkérdezi, vajon milyen konkrét eredményt ért el a Pantheon az eladásban? Ami pedig a *Pesti Napló*ban megjelent gyermekverseket illeti, csak futtában olvashatta őket, rengeteg dolga miatt. Jelenleg is, egyebek mellett, el kell olvasnia, sőt át kell tanulmányoznia az állategészségügyi törvény végrehajtási utasítását, amely 615 §-ból áll és 178 oldalon jelent meg a *Buda-pesti Közlöny*ben! Ezután tér rá a KAZINCZY-kiadvány ügyére:

„... Ami az Ön és barátja állásfoglalását illeti a Rexa-féle Kazinczy-könyvet illetően, engedje meg, hogy röviden válaszoljak rá s kimutassam, mennyire igazságtalan és elfogult, sőt egyszempontú az.

A Goethe szerintem időszerű is volt, fontos is volt, kötelessége is volt a magyar kultúrának, hogy valami módon leadja névjegyét a Goethe-évben. És íme: eddig a Pantheon értesítése szerint kb. 120 példány kelt el, s ennél jóval többet adtunk ki tisztelet-példánynak. Most nem akarok arról írni, hogy *hány* esetben tettem én már ilyesmit és a közönség válasza mi volt rá. Most nem szólok arról se, hogy a nemzeti megújulás idejében kiadott Kner-Klasszikusokból, amelyek 1200 példányban jelentek meg, többet adtunk oda ajándékba és bírálatra, mint amennyit eladtunk és fele még talán most is megvan. *Velem* szemben senkinek sincsen joga ilyen szemrehányást tenni. —

Most csak arra akarok rámutatni, hogy a legkisebb kiadvány elterjesztése is legalább 50—60 példány ingyen kiosztását, legalább 100 példány bizományba kihelyezését és egy csomó propagandát jelent. — Itt [ti. a Kazinczy — fenti művénél] minderről nincsen szó. Egy privát kiadványról van szó, amely senkitől nem kér semmit, senkitől nem akar semmit, egyszerűen odatevődik egy pár olyan ember asztalára, akiről feltesszük, hogy érdekli őket.” —

Ezután elmondja, hogyan került hozzá az anyag és hogyan formálódott könyvvé.

Megismerkedett REXA Dezsővel, aki megtalálta KAZINCZYNak egyik kéziratát. Ezen a szedő számára meglepően pontos utasítások olvashatók, szeretné a kéziratot faksimile-ben kiadni. KNER Imrét több szempontból is nagyon érdekelte az ajánlott kézirat, mert arról volt szó, hogyan érintkezett annakidején a szerző a nyomdással. A legnagyobb meglepetéssel vette észre, hogy „Kazinczy olyan abszolúte pontosan értette és érezte saját korának nyomdai stílusát, ahogy ma a szakemberek sem érzik, nem is szólva, a csak félig szakember iparművészekről és grafikusokról.”

³ SZABÓ Lőrinc — KNER Imrének 1933. január 29.

REXA Dezső a saját költségén elkészíttette a kliséket, KNER Imre pedig vállalta a kinyomtatást. E vállalkozásban különösebb üzleti számítás nem vezette. A kiadást azért vállalta, hogy egy addig archívumban elfekvő, érdekes és minden tekintetben értékes dokumentumnak megszerezze a nyilvánosságot, tekintettel azokra a szakemberekre, akikről REXA Dezső és KNER Imre feltételezett némi érdeklődést. A papírt az utóbbi adta, mint egyéb munkák maradékát és a nyomdai munkálatok akkor folytak, amikor egyéb munka nem akadt. E miatt készült a könyv majdnem nyolc hónapig. Majd így folytatja:

„Ön tiszteli ebben a könyvben az egyéni munka öncélúságát, barátja azonban felháborodik ezen az örültségen. Viszont az a negyvenöt külföldi könyvtár és szakember, aki eddig megkapta, a legnagyobb reverenciával emeli meg kalapját a Kazinczy teljesítménye és a mai magyar nyomdaipar kultúra ilyen dokumentuma előtt. — Fogadjunk, hogy az Ön barátjának eszébe sem jutott észrevenni azt, ami az egész könyvben a lényeges: azt a viszonyt, amely a Kazinczy kéziratának kompozíciója és a régi nyomtatvány között fennáll, s amelyben Kazinczy vázlatának térelosztás és a halvány vonalakkal előhúzott beosztás rendszere és elvei, valamint az 1810-es esztendő európai tipográfiájának tendenciái között fennáll.

Hát így vagyunk Uram: a kiadott 45 külföldi példányra több mint fele válaszolt a címzetteknek, a legnagyobb elragadtatással és elismeréssel — a jóval több hazai címzett közül talán tizenötön, de egyetlen egyről se tudtam még megállapítani, hogy észrevehette volna, miről van szó!!!!

Hogy Ön sem, annak bizonyítéka az, hogy azt írja, jobban szeretné, ha filológia helyett művészi dolgot adtam volna. Hiszen ez az, tipográfiai művészeti dokumentum, még pedig a legérdekesebbek közül. Egy frankfurti kollégámnál látta a könyvet a Gutenberg-Museum igazgatója, Dr. Ruppel s mivel az ő példánya akkor még nem érkezett be, azonnal iratott, hogy kér egyet a múzeum számára!...”

Ami pedig az ő jogát illeti, arra nézve válasza az, hogy ilyen természetű munkát minden magára valamit adó külföldi nyomdász csinál, nemcsak német, de angol is, sőt az északiak is majdnem minden évben. 1932-ben alakult meg az Északi Nyomdász-Céh, amelynek a tizenkét legjobb skandináv nyomdász a tagja. Ezek saját elhatározásból arra kötelezték magukat, hogy minden évben megjelentetnek egy magánkiadványt. Mi ennek az értelme? Az, hogy

„... a nyomdásznak munkája közben ezer koncessziót kell tenni a rendelő, a szerző, a kiadó kívánságainak. Tekintettel kell lennie a divatra, a konkurrenciára, s ezer más szempontra. Úgy, ahogy ő maga képzei a dolgokat, csak akkor csinálhat valamit, ha *magának* dolgozik. Ez az erőpróba, hogy az ember maga állítson magának olyan feladatot, amelynek törvényeit és kötöttségeit maga szabja meg, minden rendes embert kell hogy foglalkoztasson”.

Csakis ezért válhatott szokássá az ilyen természetű könyvek kiadása és cserélése. KNER Imre ilyeneket állandóan kap külföldről. Már legalább száz darab található könyvtárában és ezeket tartja könyvtára „legértékesebb, legtanulmányosabb” részének. Kijelenti: *nem* az a harminc-negyven darab a fontos számára, amelyeket itthon kiosztogat hozzáértő barátainak, hanem éppen azok értékesek neki, amelyeket külföldiektől, kitűnő szakember kollégáitól viszonzásul kap. Majd így folytatja egészen gyakorlatiasra fordítva a szót:

„Nem tudom, ki lehet az Ön barátja, de ezek után azt kell hinnem, olyasvalaki lehet, aki az ismert művészgöggel várja el azt, hogy a világot érdekelje az, amit ő csinál, de ugyanezzel a szuverén művészgöggel tart teljesen mellékesnek mindent, amit *más* csinál más diszciplínák területén.

Éppen ez a felfogás az, amely ellen én harcolok. Emlékeztetem Önt egy régi vitánkra az Üllői úton, amikor Ön kijelentette, hogy egyáltalában nem fontos az, hogy egy könyv szépen van-e nyomtatva, csak el lehessen olvasni. S amikor erre azt válaszoltam, hogy egyáltalában nem fontos az, hogy verseket írják-e az emberek, amikor olyan borzalmasan ronda házak vesznek körül bennünket, mint amilyenek az Üllői-úton láthatók,

akkor Ön nagyon meg volt sértve. — Azóta Ön egyszer már kijelentette nekem, hogy felfogását revideálta, amit én örömmel vettem tudomásul. — Barátja azonban, úgy látszik, még nem jutott el arra a magaslatra, honnan az ember belátja, hogy *mindenkinek* egyformán kötelessége az egyetemes emberi munka *minden* területén a tökéletességre törekedni, a maga dolgát jól és becsületesen elvégezni. És minden kultúrembernek kötelessége ezt az egységet, amely mindnyájunk munkája mögött van, megérezni és ennek szempontjából minden emberi teljesítményt egyformán annak belső igazsága és értéke szerint értékelni.

Hogy az én felfogásom mennyivel igazabb, emberibb és amellett milyen felismerésekkel jutalmazza az embert, arra nézve rövidesen egy kis cikkem különlenyomatát fogom majd megküldeni. Majd kettőt küldök belőle, hogy barátjának is juttathasson.”

Majd elnézést kér ezért a „kirohanásért”, amely természetesen nem SZABÓ Lőrincnek szól, hanem barátjának. „Az én egész életem azért pazarlódik el — írja befejezésül — hogy belevigyem az emberekbe a tipográfiai kvalitás iránti érzéket s bizony nem szabad esodálkozni, ha dühbe gurulok, húsz esztendei szakadatlan küzdelem eredményeinek a láttára. — Hogy ennek nem muszáj szükség szerint így lennie, arra nagyon sok külföldi bizonyítékom van. És hogy az Ön barátjának felfogása neki saját magának árt elsősorban, azt az bizonyítja, hogy itt *minden* disciplina nevelői és élvezői külön hitközségeket alkotnak s nem tud az egyetemes szépség megértése és értékelése egy egyetemes összefüggő és összefogó kultúra kultuszává emelkedni. .⁴

SZABÓ Lőrinc némi késéssel válaszolt, s elismerte, mily sokat „profitált” KNER Imre leveléből. E levélváltás ismertetésével a mi célunk is éppen az, hogy e szokatlan megnyilatkozási formán keresztül a könyv barátaiban felszínre segítsük annak belátását, ami — válasza tanúsága szerint — SZABÓ Lőrincben is megszületett s amelynek következtében a könyv formai szépségét már nem felesleges luxusnak, hanem elemi követelménynek tekintette:

„...Végleg tisztázódtak és eldőlték számomra bizonyos kérdések, mostmár végleg ki tudom választani a magam számára a legjogosultabb, legigazságosabb, legtermékenyebb szempontot az ilyen munkákkal szemben, mostmár tudom azt, amit elméletileg nem lehet kitalálni az íróasztal mellett, a nyomdai művészet bizonyos ilyen esetekben természetes öncélúságának értelmét. Igazán hálás vagyok érte. És, ha jól emlékszem, Ön ígért valami brosurát is e kérdésről, ami épp készült: higgye meg, különös érdeklődéssel vártam, de nem jött meg.

Szóval semmi ilyenféle baj nem volt. Annyira éreztem, hogy helyes szempontokkal gazdagodtam, hogy még azt az elszégyenkezést sem éreztem a levele után, amit ilyenkor esetleg lehet érezni. Egyszerűen beláttam megint, hogy áldás a szakember. . .”

Ezután a *Te meg a világ* című könyvével kapcsolatban nyilatkozik KNER Imréről: „A dedikációban írtam, hogy Önt tekintem az igazi kiadónak. Ez a legkevesebb, amit tehetek”. — Majd egy más természetű, de jellemző vallomással zárja levelét:

„Nagyon boldoggá tehetne ez a kötet és a sikere, amelyet az életben is léptenyomon tapasztalok, ha az én boldogságom nem volna valami nagyon komisz és komplikált dolog, és ha még igazán érdekelné, úgy érdekelne az irodalom, a szellemi élet, mint valamikor. Most már, attól tartok, én nem ambícióból dolgozom az irodalomban, hanem illúziótlanul, egyszerűen csak azért, mert mást nem tudok csinálni. (De talán ez az igazi, gondolom néha.)”⁵

Így kényszerült KNER Imre magyarázni törekvéseit, még a hozzá oly közelálló SZABÓ Lőrincnek is, ami egymagában is igazolja, mennyire elszigetelten állt művészi felfogásával és célkitűzéseivel. Még szerencsénk, hogy ily tartalmas levelek születtek az értetlenség miatt, legalább az utókor bepillanthat a látszatok mögé, ahol sok érdekes és jelentős vonást fedezhet fel az akkori könyvkiadás és közművelődés arculatán.

SZÍJ REZSÓ

⁴ KNER Imre — SZABÓ Lőrincnek 1933. január 31.

⁵ SZABÓ Lőrinc — KNER Imrének 1933. március 25.